M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 324

Title: Vada Samuchchaya

Patra

324

In Complete वाद समुच्चय

~~Vada~~ Vāda Samuchchaya	:	Title
or: प्रमेयरत्नसंग्रहे	:	Author
Somadhvaja	:	Editor
	:	Year, Vols.
	:	Publisher
324 End abruptly	:	Remarks

फ०॥ॐ नमः शिवाय॥ज्ञानामृतविधातारं प्रणम्य च तुमीश्वरमाय यथावावं कारामीह क्रियवादमस्तु
श्रुयं।इह हि।वा सद्गुपदेशवासितबुद्धयारक्तपटादिपथमनुसरंतानि सदित ननिज्ञाकारा सम
स्तज्ञानसाक्षात्कारानुत्तवागावरेस्तैतत्कंनीतारूढादिद्रव्यस्वतावमदयविनमपलपीनामानमा
वद्धातापरमाणवाद्यंनारंतत्तद्रव्यत्वाद्यद्यादवंतत्तथायथात्यामनयात्वामीनस्मात्तायनि
तत्रात्रपादगुरुपदिष्टमसरणिमनुमीलयंतोविचारत्तउराख्यनासानियापि कानसदेता धर्म्मिया
द्दकप्रमाणबाधितत्वेनकालात्ययापदिष्टादोषदुष्टत्वात्पपाशपरमाणवाद्दिनपरमाणुत्वेनाभ्यु
पहादीन्द्रियविषयत्वेनज्ञातनज्ञातावानपरमाणुरूपत्वामापद्येरन्।कार्य्यैवनत्वस्वरूपादमादर्श १
यत्किंच्चित्तावमवतिष्ठते।किंपरकल्पितपरमाणुत्वं ज्ञस्यत्वावमात्रोद्ववैत्तद्रव्यत्वापात्तीति।
तत्रप्रावीनपाकजगुणकर्म्मविशिष्टवस्तुप्रतिन्तासात्तावप्रसंगपरमाणुत्वं ज्ञप्यगुणनय

गुणकर्म्मसमारोपासंभवात्।नाप्याकाशःआकाशानवत्तामपितिमिरिकस्य आकाशं ज्ञाँ नाम
वत्परमाणुत्वं ज्ञावत्तामसःआकाशोनामकाशापितिमिरानुपहतालोचनैः प्रतीयमानत्वात्।तथ
थ्यपरमाणवापितथात्वस्वत्वावादेवकारणादुपज्ञायमानायनाकविदिंद्रियगोचरीतविनु
मीशात्।एवं व्यापकत्वमानपरमाणुरूपादःपरमाणुत्वं ज्ञविसमारोपसंत्तवस्वच्छत्वा तेउ
हासः।संचितभुवनेष्वेत्तुलावत्तामोपितेवद्वर्षदःउत्कैवात्त्वयोनिरात्तिसंबीधज्ञायेत
त्यणावापत्।उचकास्मेसंविनास्त्रेकुनिमित्तंज्ञानज्ञन्मनइतिामेवेविकल्पानुपपत्तेः।किं
परमाणुगतएवरूपादिज्ञसमारोपितःप्रतीयतेकिंस्वाणुंजगतएवदुज्ज्ञेंनतावदाद्यः।प
द्धःपरमाणूनामतींद्रियत्वेनरूपादिगुणकर्म्मसमारोपासंभवादिप्रत्यक्षत्वात्।नद्वितीयःसंवि

नाप्यपिदर्शनविषयात्वं तु महत्त्वेति स्वरूपत्वेन प्रसंगात्। अथ मास्तु वन्हमीतदानीं
२ तू स्वरूपाद् इति। निवपरमाणुस्वरूपत्वेन पातात्॥ अस्तु तर्हि स्वरूपत्वेन इदानीं को दोष इति चे
त्। निरवयवगुरुत्वादिकारणत्वेन प्रसंगात्। न तावयवत्वं तत्त्वं तत्परिमाणत्वादिना प
र्यात्। अनंतकारणकत्वापत्ति विशेषात्। तस्मात् चेंचंवसुद्धांकिं गाचरमाराध्यानान्तिसे
वितस्वापि परमाणुस्थूलत्वसंतानायनपुंजापितपविषयत्वावंतर्डांतत्तर्डांता
वानपरमाणुरूपतामापाद्यस्त्। कार्यवितत्सद्भाव सद्भावमादर्शयितुं किं स्वत्वावमवलि
म्बत। किं परकल्पितपरमाणुपुंजस्वत्वावमात्मादवर्यंतद्द्रव्यत्वायोगीति। न च प्राचीनपक्षे
गुणकर्मविशिष्टवस्तुप्रतीतासात्वावप्रसंगः परमाणुदाराध्यप्रतीयते। किं त

स्वाच्छाति न्ना तिन्नावाति न्ना तिन्नावात्तावतानतिन्नःस्वसिद्धांतत्वेन प्रसंगात्तानत्यागमिनः
सोर्म्मे तावात्तदमे कां तिकांतिर्द वाप्रतिज्ञानमात्रात्। दत्तपरमाणवपदेनेडुंडा इति। क
थ्येडुंडी रूडाःप्रतितासरनां कथं यानवस्तासमानाःसं नात्तवधुःात्तदात्तादोच विशिष्टलिखि
धरूपतया निकस्मिंश्चिन्निर्मितिसमाविशतारे नरपुंडापिसमारोपितरूपादिप्रतितोंसं त्रवस्तस्थिव सं ४
प्रतीयमानत्वात्। अल्तिदंवां:हिनित्यमेकरूपतयासद्विद्यमानमारोपितमुपकल्पातां तेयां त्याल्ल
न्यरूपसंविद्यःसंविधेतान्यथाभुना॥ सामिथ्यानउानिवत्वानित्यमवगच्छतां स्वत्वावनविकल्पो
प्यानानिवपराहृतानान्वयपरमाणुगतेद्रव्यत्वमवशादुंशक्यापरमाणूनामतीन्द्रियत्वेनतगत
द्रव्यत्वस्यानीन्द्रियत्वात्। कार्यणच तदवगामपुंजाडुंडाविकल्पापकासतादवस्थ्यां। न च यस्य

२म

स्वप वङःपरिहारावाश्यकनिवङ्गानवान वसीयमानं साधनेनावित्तुमद्दीति। अथ द्रव्यं तौसि म
द्धमस्मसमीद्दितं। परमाणवादिद्व्यमारत्नं। तास्पर्शवि ज्ञाद्युत्तुनार त्वात्तनस्पर्शविदपिनत्वविय
थाप्याम नवि त्वतयात्तस्माद्ध्याक्सायाऽव्यवमानविरोधश्चो ज्ञा। अथ्यथा सिद्धतावद्द्व्यव
द्दिना। न द्दिङ्यात्वनङ्व्यूनारं नक द्व्यमुपयता। स्पर्शविरहएवनस्यायामादृतुपलेत्वातु। से
द्दिस्वासेकां तिकतावविपद्दवायकप्रमाणात्तावातान्नीहसस्याामामि त्वननय चात्यरिहसान्य
मित्वतनयस्ताामवदिव्यस्थ्यागोरवड्वद्व्यैस्यद्द्व्यारेत्नकत्वेवायकंप्रमाणमुपलत्वामहे। नच ३
विपद्दवायकप्रमाणमंतारणाउमानेप्रमाणनामासादृपतित्वतुत्वत्वादरदिप्रमाणत्वमसे
गात्। अथैकस्यकंस्याकस्यादिवायकापलाद्ध्येन वायकाभावः। तथादिप्राणोकम्पमानदेह

कास्थलानावायदि नकस्यातकस्यमानाकस्य मानयात्र्दुतसिद्धिदोषप्रसंगः। अथ कस्यानानर्हि सवा
वयवगोवरापिकस्याउपलब्धेतानि वैविनित्वकारणाभ्याचिनावस्थं समसमनयत्नाविद्या तावाना
यदादित्यदवयवसमवितक्रियान्पादककारकसंत्नवस्त्रदात रवयवसमावना क्रियान्यघानात्र्चने
यविक्रियान्पादाकवाद्दनावयविन्यपिक्रियनिश्चुगपद्भावयनिनाः कस्मविनासन्नमुगपादवका
रणोपरिकल्प्यानानन्वोपरिचयवकम्यानवयवीकस्यातनवानकर्मणः संयोगवद्व्याप्यह
त्तिचात्। अथयथावतिपुरुषकर्मणा। व्याप्यहत्तित्वात्उपलब्धैरस्तुकामनत्नानीरवासासंयो
गस्याव्याप्यवृत्तित्वादुपलब्धेरपरस्यापिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वहानिप्रसंगात्। अथसंयो
गोयथाप्रतिनासमुपयलांकर्मापितर्हि यथाप्रतीतिसमुपपयतो। यथाप्रतिनासंवास्तुम

चाऽज्ञानाबाधितमर्द्धं ति । रक्ताऽरक्तविरोधाप्यकल्याना पपद्यता रक्तत्व द्यसैयागात्रिरक्तत्वेन
स्य वयथा प्रतिनासंस चक्षुष्ययोदृशकालादिनां वाध्यमान प्रतिभासमेनारत्वेन वक्तुं दृष्टिमेम
नमीत्तामहा व्याहृतानाहृतत्वविरोधाप्यसंन वीउपलेन यात्य व स्थू पलंतानुपलंभेत समविग
म्यन्या हृतानाहृतत्वापर्वं चस रूपीन्द्रिया वयवसन्निकार्षस्य रूपि वावयावापलंतादि त्रि नागा
दिना । वयवीना पलभ्यात नघ्न दूषणेन यारुक्ति चायोगात् न्याया वयवावापलं जसद्रूकार्यवयवी
न्द्रियसन्निकर्षच्चावयवि विदान दूरिष्याना सचनउपलंभना दवसमधिगम्यपाना । कार्यत्वका ४
रण स्य नावाधिगतेः । यद्रूपलं नानावस्तु त्र नदनाबाप्यवसीयता एकादशासवल्लि वृत्तिवि
कल्पाप्यसंनाद्य कादशसबल्लिशङ्क्यो वडाधावापलाद्धः स्ववयवीविकट्टनि । न्यथ न मिचसंरि

दालंबते याःस्यात् विषयः स एवचास्या विषयो यः स्वाकारमस्या मारोपयति । न च निरंतरोत्पन्नरूपा
दिपरमाणुद्य निराकारवयविरूपमावदर्शनी संविदिमां न्यूनमहा । किं तु निरंतरोत्पन्नरूपादिपरमा
णुरूपैवास्यो चैवस्वप्रत्ययाधीनः प्रतिनासवयुम्हानि परमाणूनामवाशा । तावद्वक्तुं पुष्टा
न । अणुगतरूपमात्रपर्यवसायिनी च संविन्नाऽख्य मवगाहूलाशक्तं च वक्तुं । विवादविषयेन्द्रियसंवि
त् अणुगतरूपमात्रपर्यवसायिनी इन्द्रियसंवित्त्वाद्यादि वेविवादास्पदत्वान्यथाप्य थास्रोत्रादीन्द्रियसंवित्
यावयं तस्मात्र थागुरु गुरुत्वाकारा नीलत्वन द्रव्यमारत्यमस्मिन्नहि तेषुविनिर्मितकार्यीगाचर
गुरुत्वाकारस्य नीलाऽनवाप्रतीयमानमपि शक्यमुपपत्तुमसति प्रसंगात् । एतस्माद्विज्ञानावाविषयहृत्त ५२
पुरुषत्वाविनमात्रामाना । किं संविदवलम्बनिगवंतीवानिर्विषयास विषयापि वा परमाणुविषया

परमाणुसंशयविषयानामात्मविषयावासंविदवनावच्छिन्नवतीति न शक्यं वक्तुं उद्गदत्वमस्के
ताप्रसंगात्। अथ उद्गद्भव नास्तिकस्यासावच्छेदकता न वा कथा आवरणात्तावप्रसंगात्तान्निर्विषयात्व
तिनास्य विषयत्वात्। न च परमाणुविषया परमाणूनामस्मदादिदर्शनविषयतावानुपपत्तेना
पि संदिग्धपरमाणुविषयत्वा नीन्द्रियत्वादेवा संविनाश्चपि परमाणावानस्वस्य तावत्संवादानुमर्द्द ति
नदृष्ट्यंगस्वतात्नावनीत्वात्संविनाश्चपि परंतु न विभूतमीशात्। परमाणुसंशयविषयापन्नत्वं न सा
च्चात्। इंद्रियकानींद्रियागोचरा पिसंशयानींद्रियागोचरः किंतु केवलानींद्रियगोचरः। नापि स्वा ता
स विषयत्वोन्मनाविषयत्ववत्त्वोपपसंविदस्तस्यात्वप्रमाणात्तावात्। न च विषयत्ववत्त्वात्त्वप्रमाण ५
मात्मसमंतारणापि संविदः स्वकारकत्वनियमितायां नियतविषयजन्मनाविषयत्ववत्त्वोपप

पत्तेः। एतेनैवेश्वरानित्यासर्वधर्म्मानिसंगच्छते न वात्यत्वेन तस्य प्रतीतिः। ध्वंसत्वस्यैवात्यत्वेन
प्रतीतिरिति च मिथ्यात्वसत्त्वमपि स्तम्भत्वइत्यवस्थामवसात्यनवाप्तिनत्वाद्यो। तस्मादस्ति संविद
स्ति च परमाणावारब्धकार्यगोचरता। अथ गुरुत्वानराधप्रतीतिमनमिचयमारब्धमस्ति। लिंवं पदादि
कायस्थापतनकर्म्माद्यत्वात्तानुपपत्त्या न त्वसमवायिनोपि गुरुत्वस्य प्रतीतिः। न च तंतुगोचर
मेवगुरुत्वे पटे पातनविष्यनइतिशङ्क्यं वक्तुमतिप्रसंगात्। केवलमिव्यादेवकारणगुरुत्वनि
यतकार्यशनिनावक्षयर्त्वात्। द्व्यमारब्धमस्ति नापि स्वसंवेदनबलादेवबाधमापात्त्यं वा
स्त्यानाविज्ञपरविनागानावनस्वसंवेदनमपि वान्तावप्रसंगात्। परमाणत्वस्थेनत्वविनत्वो। प
रानाश्च च किमपि द्व्याय मात्मान्तावत्। सत्वापत्तं नियमादपि नवाप्यात्तावस्त्रस्य कर्तृनिका द्वि

निरनिरानकौनानुस्वरूपाणि श्रयाद्या। किमासोऽस्तु गपाद। वा पलं त एकस्यैव वा ए। कानि व वाप क
थ्यासाक्षुपलं नस्युति वा नना वद्धगपङुपलं जस्त्रस्यासिद्धत्वान्। अ याय्यन्ताप लं नस्यायोपि
न प्रत्यक्षाऽनहिविषयमन्तयाविषयापलेनः। किंतु तदुपलंभस्त्रयामावस्त्र यम विज्ञानानस
न्तानिवच्चन घ्य वहारप्रवृत्ते: कारणमिति। तदप्यसुपपदाम। कान्हारणपराहते नपद वच्चैभि
धाउभु सरूता स्वसंविदानद्विपरासेनवपरापरूप्यस्य स्यात्मा नाप्यताना ह्विनि नवप च्यन्दाम
त्तुपलजमानमथमप्यिनापलत्नाननस्य नानान्य त्वान्। नन्व दयावलसितासकलशिरःपम
स्वरीरूमार्त्तंडमंडलमन वेलोकमानमप्य हम पर मपि किंचिन्नावलोकानां। एतन्नन्न दपिनि ६
रारूतं यदाहुस्तरुको विद्यमानस्य नियामनपियासद। विषयस्य नानान्य चे केनाकारेणस्ति

घनीति। नाप्येकस्यैव्यापलेना। सविकिज्ञानस्यैव विषयत्वैवं वाच्यं। नज्ञानस्यैव विषयस्याप्य
पलेनानु। दृश्यानत्विा। स्थेमदृढ़ दीर्घरुस्त्र परिमंडलाकारधारि वरातलेविन्यस्तमस्त्रवस्तु घतिरक्ति
नीलमन्तुरत्वा मीतिसर्वजनीनः प्रत्ययः। नाप्यर्थस्पि बज्ञौ नस्य। प्फपलेनानु। उक्तविशेषणानी
ल विलक्षणत्विनिरंशमशक्यत्वानापादानमविछिन्नरूनागमाप त्तायोज्ञौ नमप्फपलत्त्यात्। नाप्ये
केनिव पुडोसापलंभा। नफ्लुरुषिरूपलंनानु। नाप्यकस्यासाधुपलं नात्यन्ति घटपटशकटकटाना
म कापलो न पिानदानु। विवादाध्यासिताः प्रत्यया निरालंबनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदित्य
पि नसुघातप द्ादहेतु दृष्टांतप्रत्ययपिरान कांतान्। नहि प्रत्यया स्वप्नदृष्टादहेतु दृष्टांतालंबनाः स्मृति
नवपन्ना नाया: विदिताः सावर्णं न विरुद्धमर्दनीति। किंच किमपि नालंबनतया त्वंवा प्रतिजास्यैव। ननाव

दालंबनात्तावःस्वसिद्धांतविरोधस्तात् यदि दिप्रत्ययाः किमपि नालंबेरन्नात्मानमपि नालंबेर
न्निति विरोधः।नापि वाह्यालंबनानां न स्वस्य विपरीतख्यातिसमर्थीनत्वप्रतिषेधात्।प्रतिनास्या
लंबननिषेधेपि न घटानां स्वस्वरूपावगाहिनां वा बाह्यार्थावच्छेसेगात्।ब्रूयाद्विचार्यमाण
मवयविमेव विरूपन घटस्यापि न घटात्स्वत्वं ब्रूयाद्विचार्यमाणस्य तत्स्य घटनात्।कं नां नारूपा
द्रवयविनाशात् नावयवपरमाणवः परिशिष्येरन्।तेषाम्मत्‌दोषत्वाद्विषयत्वावमीति पतेनास्मे
विनाश्यपि कथमन्त्यविषयान्तेश्यमस हडकौ।एतेन न तदपि परात्तन्तेय दोडारकेको वा विरो
धोवकुवासंज्ञा नातिशयाः पृथकु।जवेत्युःकारणं श्रुतार्यदि नामसंद्रियादिवद्वितिापात्तं अत्
वमतत्रीरूपादिप्रत्यक्षानापा ज्ञान कारणमहदादिकार्यमपि गीरूपाघेवसंपद्येतं प्रत्यक्षं न स्पष्टः १

मोऽस्तु तत्कार्यत्वेन रूपाद्यधिकरणत्वायोगात्।प्रत्यक्षपरिच्छिन्नपि नित्यदेशत्वकल्पनासवि व
र्द्धितविभ्रमवासनादितादवतासौाय विप्रतिपद्यते नान्यतिरूपादिनिष्ठाघातानकेन्द्रियप्रत्यव
त्तत्वसंबंधित्व नप्रतिसन्धीयमानत्वाद ईकारवद्विदित्यत्र मानमित्यपरस्यात्तात्र्त्वाण द्रव्याणांलीकि
यत्वीवितन्यात् किं पाक किंस्त्रकाशाकवदादिव नगोचरोऽप्रत्यायावानभिद्विषडायतनजाति
याग नाःवक्तव्यगाद्वारानेंद्यघारनापि कथंचनाप्रदादिप्रत्यययोगप्यवंप्रसंगानन्निवारितास्त्रथा
स्पदृष्टकर्मीत्व चावकेनिवविद्यलासावकेनिवपरूपामंद्भमाणंत्तुवे चत्तणाः तंत्रप्रत्ययत्वदर्थे
त्वच्यपस्यानिषीयमानावक्तव्यगोचरोप्रपघटनोत्पलालोचनाः सासानाधिकरण्येत्युष्ठ
णकियादितिः समानेहश्यतत्वाकप्रत्ययहयगोचरः।गोणत्वबाधम्नुरथ्यात्वविशेषानावसीयते

पटादिग्रह्यायतन्तुस्थं गोत्वाय न विपर्ययः। एकार्थसमवायस्तु कारणं यदि कल्प्यते। कस्मात्तु वन-
मित्यादिमतस्थः पटबोधना इमं संबंधमाश्रित्य पदं शक्तं गवादिश्रुता ज्ञानिमात्स्निया प्रान्-
स्मापोह्वायीनिकयमित्यलं प्रसंगेन अभ्यवयविनि विशिष्ट न स्वरूपादितत्तत्प्रावतमः प्रगत्र-
मानाः परप्रत्नेगतः। हेतुतो ग्रामायमिनादेतु समायत्तोः कथंचित्वं पोत्तु विमानखंडनं। इति श्रिये
श्री सामन्तज्ञस्य ॥७॥ इदानीं कार्याकारत्वं तत्परिणामविरहाद्वि वचनं मत्वितत्प्रमदगनं विचि-
त्राकारकुण्डकटादिवस्तुगोचरमतामदशक्तिवत्परिणामित्वं द्रवेनिरूपणाचेतनयेत। तत्त्वयदि का- ८
याकारपरिणता निरूपता निरूपणयं तनहिं मरणापन्ना वप्रितानि चेतनाचरम्। निरं मरणापन्नो
शक्तोवच कुं। विवादाध्यासितानि चेतना शक्तिमत्युच्चं परिणतिमद्दवं वाद्यानि चेतनावत्तनाशक्ति-

नानींद्रियशक्तिशालिनः कार्यकालिनरिणः सिद्धवाद्विधरस्त्वाता शक्तिसंगः॥८॥ श्रीमन्नि-
यायिकश्रीसामन्तज्ञकृतिरियं॥ ॥निवच्यायां बुधाः कोपि गतः पारेषपंचतः। यथा श-
क्तियथावाच्येशक्तिवादश्च पंचिता॥ ॥इदानीं खलु प्रत्यक्षावगतेष्वामयेप्रत्यक्षकाल एव
सत्त्वमामनाति न स्तवापि रकौ लक्षणं वरं न कालावच्छिन्नसत्त्वावदकस्वप्रमाणविरुद्धता। एत-
दवस्त्वेककालकलाकालितत्वं च क्षणिकत्वं तु ग्राह्यता अन्नः क्षणिकत्वं प्रत्यक्षं तु च मानाभावा-
त्सिद्धीयता तदलीकं प्रत्यक्षं तज्ज्ञानस्य हि प्रामाण्यं तथार्थसंवेदं वादिमान्यतानुपपत्तेः वान
वायदिनापापतत्संबंधमेतारणनियतार्थीक्रति। त्त्वासाक्ष्यं तत्र सम्बन्धे तात्त्वाये नाद्यापपरि-
हाराय संबंधोपपाद्या सा किंनङ्गपत्तिरूपस्वादात्म्यरूपा वर्षक सामथ्यधीनत्वलक्षणा वा

कल्पतानन्तावैतादात्म्यकल्पनात्प्रत्यक्षज्ञाननदिष्टकालावगतस्यत्रष्टघाद्यव्यतिरे
किणा तावच्छब्दामस्त्येयुरवभावदयितुमिष्टं। नवप्रत्यक्षलिङ्गतादात्म्यनाव्यतिरेकिणा ता
वच्छब्दानंयुरवभावदयितुंशक्यतानापाकसामग्र्यधीनत्वलक्षणोऽप्रतिबंधोप
टात्प्रमाणात्तदधीनत्वलिकत्वसम्भावसन्ततिरुपपन्ना। तदनियतवस्तुप्रतिन्यासगस्त्वः
कार्यकारणभावस्तुल्यकालान्वसत्त्वापपद्यतां तस्मान्नत्यहेत्वकालावतासिनाः स्य
च्च कारणतावाड्डक्रियायितया पूर्वकालतामप्यवतामतोसेवयव्रवर्त्तिरकालानुगा
मिनीज्ञियावस्था प्रत्यक्षप्रतीततोद्वातिकताबस्यापद्दरति। तदुत्पत्तिरूपस्तु संबंधो १५
नातेवनिरूपितः तदयं प्रमाणार्थः। प्रत्यक्षे हेतुरय संबंधज्ञापकश्चाघघज्ञापकं तन्ने

यसेवबंधस्याभ्यामाह्नितज्ञातत्वाविदं तस्मात्तथानयासंबंधज्ञापकं त्वतिघटतस्संबंध
स्यैवहस्मात्ज्ञापकत्वं दृष्टिः। अथ मा भूत्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा प्रतिबंधो विषयविषयि
तावलक्षणस्तु संबंधरूपस्यतानिवैतन्निर्बंधश्छेदसंबंधस्यात्रिष्यमाणत्वात्। नियम
हेतुत्वतसंबंधविरहादिति सर्वसर्वस्य विषयतावदविशेषात्। यद्यद्य ज्ञापकत्वं तत्र न
संबंधस्याप्यभावक्लिः। संबंधतावनियतार्थप्रतिन्यासाता वा ज्ञापका ऽनुपलब्धावि
नाज्ञापकत्वे हे१४ पत्तावपिक्षायावर्त्तमाने नियतार्थविन्यासने प्रत्यक्षानियतार्थसिद्धेस्तन्नव्याप्य त
इति स्वभावात्र्तयोर्विसिद्धान्तापगामनकथा नियमेऽकुर्वन्नावक्रं यः स्वसिद्धांतत्रूपेया
वयवेनाकामुक्तामवाप्रत्यक्षलक्षणलेश लेशसिद्धिः॥ इह रुक्तवलावलं गोपालसमक्षाव

दावद्दांगपुराणप्रसिद्धमपि वेदापौरुषेयत्वे तु रुषादोषात्तुश्रावशनिर्वंधनाप्रामाण्यासं

कापरात्कृतममरूमानाः स्वतएववेदप्रामाण्यमाचक्षाना यन्नतमपर्हं तुमिदमत्रु

मानमस्मातिरस्थिीयतावेदप्रामाण्यं वक्तृगुणनिर्वंधनेवयंनप्रामाण्यरूपव्याघात

विर्वंतत्त्वत्याय याणि त्ववयनप्रामाण्ये तथावेदेतस्मात्तत्या । नत्वक्तृगुणनिवंध

नावेदप्रामाण्यात्फपगमवक्तृविनात्र तरागादिसंताविनाचाप्रामाण्यसंकथा यदि

यंवेदप्रामाण्यमितिसेदियाश्रयत्वेनासिद्धत्वदृष्टरितिसांच्चते । वदविश्रोतरागादि

वियागादवाप्रमाणगम्यानिच्यसच्यसंतापणोपपन्नानात्रयासिद्धचासिद्धःस ७

धितावनित्यं रागादिविमुक्तविज्ञानशालितात्तगवतात्तमस्त्रित्स्वरादिकार्यनिर्मा

णातानापिहि प्रामाण्यवर्मिलिगुणानांदोषवारणव्यापारादन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्तया

स्वतःप्रामाण्यमितिशक्यं शंकितुमन्वयव्यतिरेकताडांकरुणादिगुणानामकारण

त्वे कारणत्वागमान् । नव करुणादिगुणानांरागादिदोषवारणव्यापारादकारणत्वमन्वय

व्यतिरेकाभ्यां विधायिनान्तयकारणत्व वाच्य कालाकालातिरेकेण ।।दोषाणांवारणा

र्थीरगुणाःप्रामाण्यहेतवःनियतान्वयव्यतिरेकिताश्रयास्वभावत्वाविनइति।हश्येत्येकया

पिचैतन्यस्याननकरूपस्यरसादिकार्यनिर्माणसामर्थ्यमिकदास्यन्नेकदाचनकदंडादेर्य

टवादिकार्यनिर्माणेनौकत्पवालिमन्तुसमर्गावयामवमाक्ष्यत्तागानापालीनमदर्शमात्र

स्वीयधर्मिणां त्तदःप्रतिनासादिन्तदस्यात्तदादलोकफलेतानान्तदात्तदोहविषिधाति

ऽपेक्षरूपनयानि कस्मिन्नपेक्षिते समाक्षिमतः। अर्थान्तिरमान चकिं त्वपारपरतन्त्र्ये लात्म
रत्नानं वगुणानां दोषवारणव्यापारः सेत्स्यतीति हि न संलोसंतावार्यरत्नानना
वर्जं तत्र दानीं तेषामसत्त्वात्। नाप्यसंतास्तेषामसत्त्वेनिवारणात्। न दत्तदस
न्वाप्रच्छापनापाय तथात्मत्वापत्तिरिति वक्तुं पार्यते स्वप्रत्ययसामर्थ्याधीनजन्मो
स्वप्रत्ययसामर्थ्यविरहे निर्वेधनासाध्यापत्तेस्तेन तदसाध्यापच्छापानापायं च विरहान्नास्वा
तावधारणादसाध्वपि न वावि सर्वनीतिन। किं विविरुद्धयातानापि नीलपीतादितद्वत्सहानव
स्थानलक्षणविरोधमावहेत्। तस्मात् गुणानां दोषान्वारयंतीति शक्यं वक्तुं सहानवस्थानलक्षणवि १८
रोधाभावात्। पितृपोः सहानवस्थानादृष्टत्वात्। संतावद्गुणनिवर्त्तनाद्दोषवारणान्तु पप

त्तेः। किंच तावद्गुणपरोहत्तो दोषव्यापारकल्पना। अप्रामाण्यं स्यात्। तावत्तया मिति सा धीयवाच्छि
त्तिः। अथ यावद्व्यतिरेकसालिनामेषामप्रामाण्ये तत्तावत्कारणावकारणं नास्तीति कारणमुपपद्य
ते। तदिदानीं स्वमानं। अथ यावदस्याव्यवस्थं गुणानिर्वेचनप्रामाण्यमुपगामवत्स्तुगुणनिवर्त्त
नत्वानवगामवत्नापद्यार्वं तः प्रवात्तरिमानि वेदवाक्यानां सत्यतां नावापलभ्येः। हि धाष्टि
वेदवाक्यानि दृष्टादृष्टार्थानि। तत्र दृष्टार्थानि कारीर्यादिवाक्यानि। अदृष्टार्थानि वाग्निहोत्रा
दिवाक्यानि। तत्र दृष्टार्थानां प्रमाणतावात्तु तत्रावावपि संशयादपि त्वाक तो प्रवृत्तिः कप
प्रद्यात प्रवृत्तस्य वप्रवृत्तिसामर्थ्यनिर्वेधनः प्रामाण्यनिश्चयायापेक्षपपद्यात्। न च प्रवृत्तेरनंत
रं प्रामाण्यनिश्चयात् हायति शक्यं शंकितुं सहदृष्टार्थानां वेदवाक्यानामकाकर्षत्वं चात्

पादनपरतया प्रमाणतावबोधार्थत्वात् । एककर्तृत्वप्रतिपादकं प्रमाणान्तरं नास्तीति न
शक्यते वक्तुं विमतिं प्रकर्तृकं कार्यत्वात् कार्यानीदृशियावस्तुरूपपरिकल्पनाप्रसंगात् तदेवमकर्
वतथात्वं तावद्दृष्टरूपः परिकल्पनीयः । लौकिकवाक्यत्वात् तावानेवादृष्टरूपपरिकल्पनया अदृष्टो
षार्थनिर्वादवाक्यानामवाकर्तृकत्वमाक्षिप्यन्वोवाप्युपयात प्रकरणान्तरगतमिति कर्तव्य
तापत्ति । स्वतन्त्रानन्तर्गतं कर्तारकिरपि कात्तिरध्यन्तियाराानवहृष्टार्थमिमामपिवावपानाम
वाक्यानां वादनिर्वचप्रामाण्योपक्रमे प्रकर्मिनारन्तरस्य यच्चमनवरस्तावनिश
क्य न वक्तुं पयःपानादिनिवच्चनपिपासोपसमाध्यकपपत्तावाकोदाविनिष्टात्तः । प्रामाण्याविना १८
स्तविज्ञानसमानजातीयत्वविज्ञाने प्रतीयमाने ऽप्रमाणशंकामपहायवानवानव

स्त्यमात्रादपेरवकाससंतावादापायस्तावपिसंसारस्थानादितया । तिमतफलयायानानु प
पात्तः । किंच परपिप्रतिपन्नाः परतः प्रामाण्यप्रथामवंति चतुरज्ञानजन्मनानाधिकामतीत्य
यानि तावद्दिकः स्वतः प्रामाण्यमसुतातीत्यवमावद्धाणाः । अथज्ञानत्वसमानधर्मापिलंतनि
वंधनामप्रामाण्यसंकामपहेतुमतिमनविज्ञानसंवादिज्ञानमतिमितामन्यरन्ताएवंवरकवत
म्रान्यर्यवुधप्राह्यकिमप्रामाण्यसंकोत्तरकालं प्रामाण्यानिर्णयः । किंवाप्रामाण्यनिसीयान्तरका
लमप्रामाण्यसंकायदितावदप्रामाण्यसंकोत्तरनिर्णयः । तर्हिसंवादिविज्ञानाधीनप्रामाण्यः
किंनपारपाराज्यलक्षेरन् । अथप्रामाण्यनिसीयात्तरकालमप्रामाण्यसंकातयाचसानिर
वधिप्रसरमासादयंतीनिवर्तितामत । प्रामाण्यनिर्णयोदयावसानादिसायविप्रामाण्यनि

णीयाद्दायपि निवर्तेत तस्मात् अत एव विरामनाशादाय तोयर्द्द्रवसीवादिविज्ञानम
प्रामाण्यसंकामप्रहारदापादाय त्वद्रव्यं कालत्वादिमाविज्ञानस्य प्रामाण्यनोकाविराक्षे
न्वयव्यतिरेकशालिनाम कारणत्व कारणत्वादित्यक्तं चानुाकिं स्वर्सवादिविज्ञाने द्रव
कालत्वादिविज्ञानप्रामाण्यमादर्शयितुं तत्र विज्ञातप्रामाण्यमप्रामाण्यशंकामपानेष्य नी
निर्दोषादृतोरत्वावाक्कि न कल्प्यात । ननु यावद्यादिकारकचक्रमागामिदोषापकृतव
पुरःप्रामाण्यमुत्पादयतु प्रामाण्ये चागामिदोषानाहत्य नावद्यादिकारकचक्रस्वरूपमात्रादि ज्ञाने २०
त्पादकादेवापद्यतेति किं पराधीनप्रामाण्यजन्ममाकल्पितमानस्य परपरिकल्पितं न ह्य
णगणावरंत्रमाणमोद्धामाहायन तदधीनं परतः प्रामाण्यं प्रतिपद्येमहि । नहि चक्षुरादिमनु

मानमागमोवात्यावत् । न तावत्प्रत्यक्षं रूपातिपयकारकाणामद्दष्टविषयत्वावगिकषांविदतीन्द्रिया
णाम द्दष्टविषयात्वानुपपत्तेः । न खलु पुरन्दरगोचरा कृष्णघ्यापारस्य सुतरामप्रतीतेः । नाप्यनु
मानं तदप्यनुमामयाविमात्वाविर्लिंगमत्र कानिवत द्दृष्टलिंगविरहत्वसविद्युत्स्मात् । अयमाद्द
दृष्टमनुमानंसामान्यातोदृष्टं चकेन वायेत सामान्यानुगमाकारस्यानिर्वर्यितुमशक्यत्वात
त्ति वैतदपि कार्यविशिष्टितत्त्वावमेव नविद्यमानं हि । न यतत्दृष्टं कायक्षुपलन्धाम दृदयेन न निर्व
च्यनं उणगणमनुमिमीमहि न यप्रामाण्यपरिकलितसंविदत्व प्रमाणं तस्यादोषरहितका
रकस्वरूपमात्रादप्यापपात्तरूकत्वात्तु परतः प्रामाण्यकल्पनायां तु कल्पनागौरवप्रसंगः । ह
र्षं चानुमानज्ञानमनुमामयाविनात्वाविलिंगासंबंधस्मरणादनुपपद्यमाने तत्प्रामाण्यमपि त

प्रावर्त्तिना परमाद्य पातानापि दोषाणा बाधीनजन्मप्रामाण्यं पर्येतः सोपपन्नतदिति शंक्यं शीकि
ऊँतस्य प्रामाण्यनिश्चित्वावबयरित्तार्थत्वात्उत्तयन्नस्यापारतों विकल्पनागौरवनादव
स्थां तन्नात्स्वात्पत्तो निमित्तमपरमाप ज्ञानप्रामाण्यं यन्नावादवमावाचन्नु वादिनाविज्ञानो
त्पादकादोषावापपन्नस्य तदिति तन्विचा सामग्र्यधीनजन्मनोर्विज्ञानप्रामाण्ययोरात्तदप्रसं
गात् अप्रमेवदिलनादालदहेतु ग्रयिविरुद्धधर्माध्यासः कारणात्तदध्यानथा चयादव विज्ञा
नं तादवप्रामाण्यमिति विपर्ययादिविज्ञानमपिप्रमाणमापेनाऽत्र यानेवस्तुद्दसामग्रीज २१
न्यं विपर्ययादि ज्ञानमतः कथं प्रमाणं। यादृशवस्तुवन्निनतस्याविनात्पादो पिडरुपपा
द्यपत्र अथास्तु दाचनतस्याः प्रामाण्योत्पादामास्तत्वाच मास्तु विज्ञानोत्पादापीति। निवम

काच्चनताधारकदोन्तावानावप्यारत्तावात्। अथास्तु वविज्ञानोत्पादसमर्थसामग्री परमधिक
दोषानुषंगः। तन्नाह स्वसामग्रीप्रनवैविज्ञानमनिवार्यमनिवार्यं चविज्ञानोत्तिचादेतु प्रामा
ण्यमधिकादोषात्तु भावशनिवत्त्वनम प्रामाण्यं त्वनिविज्ञानामकंप्रमाणप्रमाणं त्विति विरुद्धमाप
द्येतानच स्वतः प्रामाण्यमुत्पद्यतानापिज्ञातज्ञायतान्यच्चानुशकयानवव ॐ प्रामाण्यं पारणदे
द्यताववघन्नाधयाक्षधीत न्नत्पारणस्वघातयथाप्रदीपतथाव दैतस्मात्तथा। पदप्पवादिवादिनि
रस्तु मानं प्रामाण्ये स्वप्रकाशे प्रकाशत्वाद्यायः प्रकाशः सस्वापि स्वप्रकाशाहदृष्टाय यथाप्रदीप
स्तथा वार्यतस्मात्तथेति। तदपिन विचारद्वमं विकल्पासुपपत्तेः। स्वप्रकाशमिथ्यानन किमा
त्मत्रा प्रकाशाता किंवात्मीयानानिसेमतमात्रुष्मनीं न सावदात्म प्राप्रकाशसैन्नवाप्रकाशस्य

त्वाच्चादेवानन्यप्रकाश्यमात्मप्रकाशकत्वं यद्वादिसंमतमासीत्। प्रदीपस्यापि च स्वरूपा
तिरिक्तत्वहेतुरादि विरुद्धत्वान्नात्मा प्राप्त्मीयानतिशयकात्मवत्तु प्रामाण्यविषयविज्ञानापे
क्षयाप्यात्मीयतावापपत्तौ सिद्धसाधनापपात्तः। अथ यथा प्रदीपः सजातीयनिरपेक्षः प्र
तिनासानतथा ज्ञानेज्ञानान्तरनिरपेक्षमेव घतिन्नाशिष्यात निर्वेषहेतुरादपि तेजस
त्वेन प्रदीपसजातीयत्वात्तात्पदपि प्रकाशत्वेन हेतुः क्रीतदपि नापपद्यते तत्त्वोत्तस्वर
रूपसंबंधिचवाव रूपत्वं वाच्यान्नाम्नाचरूपसंबंधिच्यात्फपगमात्हेतुरसिद्धत्वान्ना वु 22
रूपात्त्वं वसिद्धोहेष्टीतः प्रदीपतदन्तावान्तु प्रवृत्तावपि परमापन्नात सदकारिस्तापदास्प
सर्वस्यापि कारकस्य कारकत्वात्फपगमान्नाय यदपि स्वतः प्रामाण्यमुदहृतः परमानमात्र

त्तात्संवादानिश्चयः संघटाया विवादसत्वस्मर्यमाणकर्तृत्वाद्यद्यदेवं तत्तथा यथावरं तथा चायं न
स्मात्तथा। तदपि कालात्ययापदिष्टं प्रत्यक्षबाधकपरापात्तः। हश्यते हि प्रवणान्नवणाच्चात्रोत्तर
विसंवादी ज्ञाता ज्ञायान ज्ञानिष्पत्तिपाकले कल इति प्रत्यक्षप्रत्ययान चायमाद्विर्नोवाति
रात्नावनिवचाना नविष्पनीनितवताशक्यात कज्ञमाविर्नादितिरात्नावगोचरत्व न ज्ञाना
दप्रत्ययस्याच्चुपलंनां तान्नवाचुपलब्धयरंप्राति पद्यते पादयितुं वायत्ना सर्वस्यापि प्रति
पद्यते पादयितुं चघसंगात्। किं च लिङ्ग प्ररूटनयाकशादिगोचरस्यापि ज्ञानादिप्रत्य
यस्याविनचितिरात्नावगोचरत्वप्रसंगात्। विशेषादिनारत्नावात्। अथ सपवाद्यगकारहन्ति
गकारयगारव राघ्रयनिजा स्वपरिकलावलिङ्गं गकारा मकमाकलमंत्तीमकारस्याननककालको

परिकलयन्तितावत्कालं स्थिरत्वे नैकरूपस्यानाशयिष्यतीति निश्चयनापि घटिष्यतीति तदपि न मानान्त
मैतीप्रादितद्वृत्तित्वगकाणुत्वाद्विनिश्चयनातःप्रअविनाशीश्वरीकरिष्यति । अथ यत्र चाद
धर्म्मस्यापि तादात्म्यपातनत्वं धर्म्मिणापीति । निवस्तुत्वयात्तदावम्भासितापानुत्तवस्यना वा नानि
त्रुणतरमवधारयेत्तत्तदैनः किमिदं धर्म्मत्वं दमानमानासनेनकिं ता धर्म्मिणोपि तद्दशयत इ
ति । नवा यामोपाधिकोधर्म्मितादात्म्यविरहमद्गतिगकारसमवायिनउपाधेः प्रतीयमानस्यावि
नानावावचास्मोपाधिकत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । किं तोपाधिकत्वमनुत्तवगोचरतावास्याद
पपत्तिगोचरतावा । नतावदनुत्तवगोचरत्वं उमारुणतरण्यान्यादिवद्विदितापाधिकत्वापागानुत् २२
अपाधिकइतिचानुत्तवनावास्तावानुत्नापिमणितिहर्पणस्य पाणगतत्वस्य च वदुपपत्तिगोचरत्व

इदं च बाधकाभावात् । न चान्यदृष्टस्याऽन्यनारोपणमहाप्रभुः । एवं धर्म्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वं नापि कल्पना
त्वयापादिष्टः । विवादास्पदशब्दमयान्त्वानात्वाद्यादिधर्म्मसमानलिङ्गतायाः प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति धर्म्मिग्राहक
प्रमाणबाधस्तवः । घटोघटत्वेश्वरणइत्यादि प्रतिसन्धानेकान्तिकतया तेषामपि संप्रदायाविच्छेदसच्चस्मय
माणकर्तृकत्वात् । असिद्धस्याविच्छिन्नसंप्रदायत्वेनैवापोरालिकिः स्मर्यमाणकर्तृकत्वात् । प्यावदास
स्याविनिस्तेतादृति । अत एव वाधिकायाप्रमाणमग्न्डौविधातिषु चैत्यादिविवर्तास्थ इत्यादिकामाधोदि
नादिसो शाक्यग्रन्थदनामकारिणश्च वदवः । स्वयाम्ना अथयायन इहस्याध्कनावासातच्छामो । किंतान
द्विसोग ता घागमानामपितयातावन निश्चयं च माषाघना । किंनाव । देवंस्वविप दं वा कोवा वाकी
वानुहरवीनानिष्ठापयानान ता वात्वषामन्तमस्य कस्यापि निश्चयानाप्रपद्यतोताकालिदास्तादिष

श्रुक्रवत्सादिवदनित्यत्वापत्तेः। यदि च वस्त्रादिष्वपि नित्यत्वापायतत्तदाविशिष्टस्य तत्त्वाकारमकारयो
क्रामाणापत्तेस्तात्पर्यतीत्यादौ तद्विपर्ययात्। न स्यात्। हस्वत्वमानत्वादृशः पिन वर्त्तीति दशात्नुस्पृष्ठी
कालन्तरस्वीकानवत्। दशान्तरस्वीयथापिपीलिकानां। कालान्तरस्वीवयथा कीटीकरपच
कीडनालादीनी। न च बसर्थ्यापि नित्यत्वात्। सापपद्यते। यदि च सर्वनित्यान्तावस्तुस्वरूपं सिगतस्या
गमापिश्रमाणतामास्यादायद्युः। किंच स्मरणे प्रतिबिंद्यते नकात्तीनि कर्तृरवस्थानामवस्तविशेष
णस्य विशिः प्रतिक्षेप्या वाविशेषणस्य परसंकामयतीनि त्याया त्। हेत्वाबाप्यस्तिकान्यकाश
स्मर्यमाणकर्त्तृकमस्मर्यमाणकर्तृकं वा। किं च कर्तृकमवति। किं चैतदूपाणु प्रावशाविकृत्यविद २
स्यहेनार्हतप्रामाण्यवर्त्तना। पौरुषेयत्वाविनाना। विशिष्टाहृप्रामाण्यमुपलब्धमिति पौरुषेय

र्डजागत्तो वैचित्र्यमिति। कर्मपरिकलितपुरुषादृष्टकाम्यत्वोत्पत्त्वा नित्यत्वमाव हातन
स्यनीहशंकदाचिदपी दृङ्जगदिति यावन्ता। एणः स्वत्वावादावदृष्टपङ्जायत इति प्राकर
परसर्वविषयावनताधिकरणपुरुषाधीनं ज्ञानाति बच्छाय स्तोत्रं रमध्युपाद्याय च्क
तो नता वृत्त्वकृतिपरिणामघटनात्। तथाः सत्त्वमात्रानावानावकार्यमेवतत्सर्वे
प्रमाणं परमाणुसंवद्धवृत्तिकावनापि घटनात्। नीरूपाद्रूपादानस्य वकावननीरूपादिच्छब्र
संगात्त्राद्धिनज्ञपरिणामापि घटतामात्स द्धितदा कारणपरिणमात्रेकादेशेन सर्वात्मना
वा परिणामेन तु। न्ने कादेशेन व्रस्मातिरिक्ते कादेशानस्फूपगमात्। त्रस्फूपगमेवाकार २५
णमाश्रात्वाभ्युपगमेतान कारणाम कादेशो नित्यत्वात्। नाप्यात्मानित्यात्मत्वापिनस्य

च्चैं निवर्त्तमानेतन्मानत्तामा।दोयनिवर्त्तते।किं तसमयस्याप दृष्टार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमिष
त्ततन्निराप दृष्टावासमयस्याप दृष्टव समयविक्षे दृष्टरूपात्तु प्रावश तच्चिच्चचात्तुपल।स्वय
तान्निराप दृष्टाव बावला।वाल।गोपालेरपिविदितार्थः प्रतीयत।नित्यसंबंधाभ्युपगमेपितेरपिविदा
र्थः प्रतीयत।समयाभ्युपगामवनित्यसंबंधसाच्च प्रमाणाभावः समयवत्तात्तद्वार्थप्रतिपादकावे।त्वा
पपात्त्ता।शमवत्वा दृजवा।मिदं तु वाच्यम्।प्रवर्त्तनियमे वस्तुस्वभावएव कारणं न इच्छा नात्तिनन्पत्तो
विदपोरुषेयसिद्धिः॥७॥ इति रियं श्रीसामवस्था॥ ॥विश्वकर्त्तारिसंमाद्राघेषाघस्वलितामतिःतें
षां।मादृविघातायधीमानविधीयता।सहूखलु डागनिवर्धावादिनाविवदता।प्रवृत्तिपरिणामे
डागादना।च्छेदाय दृष्टात दृष्टदृष्टपरिणाममपारा।कर्म्मविपाकमात्र प्रवर्त्तत इच्छ।उत्तरेयकर्म

दसंत्तवात्।नापि सर्वस्मिन्नानरूपपरिणामाभ्युपगमामहि निरवयवी श्रमविनाश्यत्।नाप्यव
यपरिणामाशक्तिकावत्।यथाहि स्थूलपिंडमपहाय घटाद्याकारमनुवर्त्तमानात्तदाकार
णपरिणामान्तथावयवापि किं विद्रूपमवस्तुतमपहाय तत्थान्तरामवरूपान्तरमापद्यमाना
त्तवपिन।सापिहि न किंस्वैसामाद्येषत्कि वां।नस्वैसामाद्यैतत्परिणामान्तावान्।नापिथ
क्रियाक्रियेनराच्च यान्तावान्।कर्म्मविपाकमात्रप्रवर्त्तमपिनापपद्यते।चेतनाधिष्ठा
नमंतारणात्वेतनप्रहात्तरत्तुपलंभात्।नचकर्म्मापि चेतनमितित्वत्तुंपायीत।तद्धिस्वमिथं
तात्तुगामपिचेतनायदिस्यात्।नापिकर्म्मविपाकपरिकल्पितरूपाद्वकं तत्परिकल्पितरूप
पश्चात्तदुत्तवनाद्युपादानापकरणसंप्रदानप्रायाज्ञानविज्ञानविरहात्।नित्यमपिनसंगच्छ

त तन्तुत्वनादर्विनासापत्तेर्नात्त्वना वादावद्यसमुपजाय तदुत्पित्तु कार्यकारणत्वावपरि
ज्ञानविकल्परूपत्वापितमात्मासनात तद्विषयमात्मनावात्त्व स्वांशालंबनत्वानतावदात्माने
वत्तवित्तमद्वितिकारणमेतरणकार्यनिष्पत्तेरनुपलेमान्तु स्वहेतोर्लाभातवनाशूपगमे
त्ति वसाध्यातेवासर्वविषयांवर्त्तनाधिकरणगुरुषाधीनजन्मतित्वनिरवद्यमातिष्ठामाहा तत्र
उत्तयवाद्यविवादास्पदीभूतकार्यादिपरस्तु पादानापकरणसंप्रदानप्रयोजनविज्ञान
वन्निर्मितेरुपादानत्वाद्यदित्थं नत्तत्तथा यथावासस्तथा चेदं तस्मात्तथा । नात्यवाद्यवि २९
वादास्पदीभूतकार्यादि परमाणुनित्यं नानोपादानापकरणसंप्रदानविज्ञानवन्निर्मि
तमितिप्रतिज्ञापदत्याविरोधइति सोप्रत्ता उत्तयवाद्यविवादास्पदीभूतकार्यादिपरस्परका

र्यस्यैव प्रसिद्धाहश्पत्तद्धि विशेषणवसात्स्वरूपविशेषावच्छिन्नवस्तुपरिग्रहोयथालो
लोहितात्पर्याच्छमानयत्तुत्तपिवर्सान्तर विशेषणागोरकानीयतेनाश्वादिरिति । किंवि
वमात्त्रज्ञाणि वादीनि यद्दमाई त्त्वनिवाद्यन्ति प्रायानवगात विप्रतिपन्नाः । सेति ग्रेद्दिवादि
नावाक्यप्रवृत्ते वाद्येवप्रष्ट ध्यो ऽज्ञायतेकाचत्र रवनिति प्राय इति यथाभिप्रायं चवाव क
मादीयतेन । एवंचत्वागासिद्धे सोपादानत्त्वमिथ्यपसर्नीअलापः साध्यविशेषादेवपक्ष्ये विशेष
सिद्धेः । सेस्ट प प्रवृत्त क्रादानछ्या । नन्तु किमशेषज्ञय विवेक आ रविधारू सर्वकिर्त्त साधनत्त्वि मते
त्वतामाहो कतियाज्ञयज्ञानाधारविधा स्त्र सर्वकर्त्व ज्ञाप्यीनकल्प साध्यविकाला हस्यीलादे
त्तुत्त्वविरुद्धो वास सः सर्वज्ञः सर्वकर्त्वासिद्धोदिनीयपिकाल्पसिद्ध साध्यं ताकनिपयाद्विय ज्ञा

ज्ञानाधारपि विधारस्वकवच्यातन्तुत्तुवनादेः कर्म्मादिरायतिवादिनापि प्रसिद्धत्वान्ने
वस्तूपादानापकरणसंप्रदानप्रायाज्ञानविज्ञानवन्निर्मितत्त्वे साध्ये सर्वज्ञः सर्वदृ
कर्म्मविपर्ययविभागविकल्पकल्पनायायागान्। किं चित्रमावद्धाणा प्रज्ञानादिप्रतिप
त्तिवपिारपराङीयस्मात्। अपि चानिप्रायद्यात्तसाध्यापद्व्यावाकादिनासमस्तवस्तु
व्यापिवाधाधारकारणत्वेकतिपयवस्तुव्यापिवाधाधारकारणत्वेवतिविकल्पकल्प
नाकलितसाध्यविकलतादिदृष्टांतपरस्पदूषणमापाघातापरप्रयुक्तवचनध्यान्न २७
साध्यापद्व्यावातन्नचानिप्रायध्यान्नसाध्यापद्व्यादोषाच्चपगामसकलप्राणिप्र
णीतं धूमावस्मानमप्रमाणमापाघनाततत्त्राविदिनगति कुं तादृशसमुद्घोस्पामलवद्रूल

पांडुराद्युभ्मगामिनीनत्तात्तागवगाहमानामसंदिग्धो धूमालस्यां प्रतिपद्यमानानगानि कुंता
दृशपताति प्रायात्तातु मानावह्निमनुमिमीतान्नवितादृशावह्निस्त्र वह्निर्धूमस्ये वे धन्तुन
त्वामन्द्वानशरस्मादोाय नसाध्यविकाला दृष्टांतात्तादृक्तुवाविरुद्धोनसंपाद्यनात्त्रयपरप्र
युक्तवचनध्यान्नसाध्यापद्व्यानिवामवंवचनध्यान्नेरन्तुपस्नेनातान्नत्येवेदनाधाका
दवेरूपाविशिपाः प्रतीयंतानामस्वततत्स्याथीयाय्यतः प्रतीयतानन्तुयद्रूपकार्य्यक
रणोपकरणोवासमः कर्त्तातिदृष्टय एवतन्तुत्तुवनादितावानापीतिप्रसद्यतानिवेदृष्टांता
वगातसकलधर्माणां साध्यधर्मिण्यतन्त्यपगमान्ना सर्वात्मनाच सारूप्यात्यपगामसिद्धसं
धध्वर्म्मिण्युपादशानावत्रसंगस्ताग्याकरूच्चात्। नरवायकरणोपकरणासर्वज्ञसिद्धत्तु

दनाद्युपादानोपकरणसंप्रदानविज्ञानवान्नविद्धुमर्हति।विशेषविरोधोऽनवान
वस्तत्वेनानुमानमप्रमाणमापद्यत इति चेत्सर्वमिदं वाक्यं। उक्तप्रायमपि कथं समञ्जसमिति प्र
त्योगत्वप्रतिवादिनां। निर्णायकस्य नैतत्तथा प्रवृत्ततात्तनुमानमात्रस्य विशेषाः प्रतीयं
ते अतिवारिलाः स्फुलिंगवारिलाश्च। न च विलक्षणकायकरणसंविधेयतायाप्यनिचारिणः
सर्वपि गतविलक्षणकायकरणसंविधादीनेतारणापि कण्ठेन लोकापलंभः। निर्विशेष
णकायकरणसंविधेयः अनन्यथासिद्धावानिरिणः न किंतावनेतारणं तवाससापि विधाटं वि २८
दृष्टांततश्च कर्तृत्वाविनाकृतशरीरेन्द्रियलक्षणविशेषविरहेऽनियतघटनमनुमान
मनुमानतामासादयेत्। नैवं विकल्पानुपपत्तेः कथं॥ किमयमस्मायांत्वतो वियं

स्पदत्वस्त्रैव नास्ति सदपि वा न कार्यं कार्यमपि वा विधातारं नापेक्षते विधातारमपेक्षमाण
मपि धीमन्तं नापेक्षते धीमन्तमपि वापेक्षमाणं न सर्वज्ञमपेक्षते। न तावद्विवादास्प
दं यस्यैव न विद्यते क्षित्यादिपवनपर्यन्तस्य सर्वैरपि प्रतीयमानत्वात्। न चैतत्कार्यं क्षित्यादि
कार्यत्वोपपादकप्रमाणोपपत्तेः। तथाहि क्षित्यादिपवनपर्यन्तं कार्यं विनाशवत्तया प्रती
यमानत्वाद्घटादिवत्। तत्तथा यथावा सज्ञथावेदं तस्मात् तथा न च विनाशवत्त्वं नासिद्धं
तिसौ प्रत्नेस्वननादिना लगादिविनाशकारणसद्भावश्चेत्तावियावत्। विनाशसद्भुता
त्वपि विनाशानन्तरं पंचगामघटपटशकटकंटादरपि नित्यत्वप्रसंगः। नापि कार्यं विधातारमं
तरेण न विद्धुमर्हतीति तद्विभागुरुत्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीयमानत्वात्। यत्र यत्र विभागुर

व

न्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्योत्पत्तौ व्यापारत्वाभावात्तत्र कर्तृत्वं नापि विवादास्पदो सर्वज्ञं तेनापि
द्यते इति संप्रत्यपि धीमद्भिः किं तात्पर्यमिमाद्यज्ञानं छादितं वा । यत्कारणं सर्वथा मापद्यते
नित्यं तत्तनुभुवनादिनिर्माणनिपुणे भगवति समुपपद्यते । अनित्यं चेन्निरंतरं तृणाद्यर्था
दिप्रादुर्भाववत्त्वात् स्यादुत्पादविनाशलक्षणप्रबंधेनानादिः क्षित्यादिकर्तृज्ञानं नित्यं क्षित्यादिकर्तृ
ज्ञानत्वादथवानित्यं न तत्क्षित्यादिकर्तृ यथास्मदादेर्न चेदं तथा तस्मान्न तथा ज्ञानं तत्तावा
न्नवानपाया सर्वज्ञत्वं भगवत्याद्यखिलसापायनासौ सर्वज्ञस्तत्त्वाय यथा संसारिपुरुषास्तत्
त्त्वानवाप्य न व्यावर्तते न तस्मात्प्रयत्नात् । अतः शरीरेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनेविभेव नात्र
दिनिर्माणपरत्वोपपद्यमानीति न तस्य तनुभुवनादिनिर्माणनैपुण्योपायागमिहीनं माहात्म्यं किंचास्तु

न्तप्रतिबुद्धस्य प्रथममपरिस्पंदशरीरविरहिण एव संसारिणः कर्तृत्वोपलंभात् । भगवता
पि तथाविधस्यैव कर्तृत्वमुपपद्यते । अथ तत्रापि शरीरस्यान्वयव्यतिरेकपरिज्ञानसामर्थ्य
स्य व्यापारस्योपलंभात् । कथं शरीररहितस्य कर्तृत्वमुपपद्यते । कथं सर्वोऽसौ रतिमत्रशर
त्वात् भगवतापि तथाविधस्यैव न कर्तृत्वं प्रतिपद्येरन् ईश्वरस्य नित्यं निर्वंशरीरस्याप्रयीत्वेन
कर्मरूपतया कर्तृत्वानुपपत्तावशरीरस्यैव कर्तृत्वमापपत्त्या । अथ तत्रापि सत्येवात्मशरीर
शरीरप्रेरकत्वं प्रतीयते । नन्विदानीमपि सत्येव परमाण्वादौ प्रयत्नप्रेरकत्वेन विद्यता ।
परमाण्वादिकं शरीरं वा प्रयत्नमनुप्रवर्त्य तथाविशेषमनाद्यरूपतैवं तामात्मनं न तमवि
त्वा ममात्रेणाहंतया तत् द्विक्षमर्द्दिति मान्द्र ऋष्टाहंत्वापितेक्षरूपायदयशंति । अथ तदुरु

प्रादयः पटद्रूपादिजन्मान्वयव्यतिरेकाद्व विशेषितानामपदृष्टजन्मानकल्पनात्तर्हि शरीरेन्द्रिया
द्युपधिज्ञानादिजन्मानकल्पनामितिनमनामपि कर्तुर्लापायोगिता कल्पतां च्च थ कार्यं ही
नः करचरणव्यापारविरहात् कथमिति चेदिच्छामात्रेण परमाण्वादि प्रेरयतां। नि वमिच्छामात्रेणेव
करचरणव्यापारविरहेऽपि मेत्रवादिनामेव तन्न पदार्थप्रेरकत्वोपलब्धेनातु। शरीरमपि नि
त्यमनित्यं व्यापकमव्यापकं वोपगम्यते। न नित्यमदर्शनात्। न च ज्ञानमपि नित्यमदृष्ट
कल्पनापयत्ते दृष्टकल्पनाकिंवरामकमदृष्टकल्पनीयमवार्थं। नाप्यनित्यं तदुत्पादप
रंपरायामनवस्थाशक्तिकनयाप्रस्तुतकार्योत्पत्तौ तादृक्त्वप्रसंगात्। च शरीरव्यापि त्वे २०
शरीरकर्तृकत्वाद्युत्पत्तिनयाविलपिवकर्तृत्वप्रसंगइति न किंचिच्छिद्रपमापद्यते। नच व्या
पकं शरीरमभ्युपगंतुपार्यते दृष्टविपरीतत्वात् वाकोपपात्तेश्च। व्यापकेऽपि शरीरे स्पर्शवद्दृष्टसं
कल्पनास्पर्शवत्त्वं पृथिव्यादिषु पावकपवनश्चाराणनापपद्यते तद्व्यापकत्वान्। तव्यापकत्वे
पि दृष्टविरुद्धत्वाम वार्ध्व पृथिव्यादिस्वतावाभ्युपगामच दृष्टविरुद्धत्वं ना तरवस्थ्यं। नाप्यव्या
पकमनियतदिग्देशसंनिवेशिना इ वांकुरादेर्निर्न्तायणाञ्जन्माद प्रसंगात्। किं च शरीरनिर्माण
समर्थेनि धर्माधर्मारभ्य कर्मणापि तस्य नवितव्यं। नचाधर्मपि ज्ञाननीत्राव दनातिरेतो नः
करणस्य समग्र उवनत्तवनव्यापि निरंतरस्थल इवांकुरादिकार्यनिर्माणसंभवः प्रतीयमान
स्य च तस्य विनाबाधकमपलापायोगात्। न चापास्त्र समस्तात्क्लेशकर्मविपाकाशयस्य नगव
तास्तस्य परप्रभुत्वाकादाचपरिच्छिन्नधर्माधर्ममात्रमिति च उक्तं पार्यते नित्यानित्यविकल्पा

उपपत्तेः । नित्यो । नित्यो वा तस्य धर्म्मो ऽप्यायतनानित्यो ह्यस्य विपर्यये वा नानित्याः शरीर
स्य धर्मान्प्रतिपादकत्वविरहात् । अथ यान्यान्तःकरणसंबंधे वा योगजो धर्म्मो ऽपि करणधर्मस्तु स्याद्
यिष्यते न तस्याप्यनित्यता यात्पादकापेक्षया ऽवस्थामवत्वविनश्यन्दपेक्षात्व स्व स्व विशीन
दोषसंतारावतारः । न च समस्तक्लेशकर्म्मविपाकस्तस्य स्यात् केवलधर्म्मभावत्वसत्कावे मा
नमीश्वरमाह । न च प्रयत्नमंतरेणापि ज्ञानं क्षाधीनं जगवतोऽग्गक्लमापपस्पतोऽत्र नं क्लिं
न परिकल्पनायति । निवे ज्ञानस्य भावनाप्यालस्यो पद्दलस्वितस्तः कर्त्तृत्वावात्र पल ज्ञिः ॥ यद
पि मानमवबोधश्चिदंग्रहणाई श्वरज्ञानमनित्यं विमुक्तस्य विशेषगुणे वा न्सुखादिवद्विति न ३१
दपि धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टमिति । ईश्वरविज्ञानादृद्कामवद्धिप्रमा

णं तन्नित्यत्वानामावद्ययतेः । अथवा वाचकोपपत्तिरुक्तैवाथ प्रयोजनमंतरेण प्रेक्षाव
तां प्रवृत्तिरस्तु फलं नाशीश्वरस्यापि विश्वोत्पत्तौ प्रवर्त्तमानस्य प्रयोजनं वक्तव्यमथ
थ्यानमत्र रूपतापसंगात् । अथ क्रीडिवसानथा विश्वं जगवतागीयताऽनयापि कलक्तिलसि
तमापद्यते तितजगवतानुमवद्दुपत्तेवह्रीयत । निर्वेडागडक्तात्तार प्रयोजनवान् । न च प्र
योजनं नाप्यवस्था प्रयोजनवतानवितर्थो । अथ दुःखाद परम पारमार्थिकमवप्र
योजनं चानुत्पनं चप्रयोजनं नाप्यवस्थं प्रयोजनवतानवितथ्यो । अथ दुःखाद परम
पारमार्थिकमेवप्रयोजनमिति न तस्यात न प्रयोजनवत्तत्तानि वसुखसाप्यर्थमा
नं तयैव प्रयोजनं नावापपत्तेर परस्यापितयापरिकल्पना नवाधकानावानु । अथ

सुखाभासवत्परमार्थानार्थ्यमानं सार्वरूपलक्ष्यातास्यैव सुखस्योत्पादसंभावनातस्य
तादृक्पारमार्थिकं यत्सुखं निरतिशयं नित्यं सुखाभिकरणः सुखरक्षिता वानन्तस्य तत्प्रये
ङ्गनमितित्वस्य जगदुत्पादोपि शायाङ्गनमिति निर्मीयतानानारचितजगत्प्रकाशन
शीलत्वं तद्भगवतोपि जगन्निर्माणशीलत्वमिष्यतां तद्वत्प्राकीडाधर्म्मित्वं तस्य नित्या न
च बालविलासावशानिबन्धनमात्रतावन्मनुष्यत इति शाकपर्शो किंउनियतविवि
त्राकारजगन्निर्माणनिबन्धनावत्वोपपत्तेः। अथ परमकरुणापरिकलितत्वेनाकपर ३२
मस्वरः सुखिनएव जीवान् कथंचिदुःखिनः इति। निर्वंकर्म्मसापेक्षस्यफलदानसामर्थ्यो ३१
पपत्तेः। अथ कर्मादिविरूपमादौ किमसौकारयतां। निर्वंकर्म्मणामादिमत्वानुपपत्तेः। अना

दिमत्वेऽपि संसारकर्म्मणामादिर्न विद्यत इति। नियायिके बद्धाशानिरन्तरावानन्तयाद्दृष्टाहशाक
चाक्रियमाणमुपलब्धं ताद्दृक्काद्दृशाद्धमानमिष्यतां। नन्वत्र त्वनादिकर्तापि क्रियमाणमुप
लब्धमनन्तनीयमानमात्मनाविधानतारं वाव्यतां। उक्तं वसिद्ध्याद्दृगवित्ताद्दृता वानावाबु
द्धिमतास निवशास्तिधुक्ततस्मायदनुमीयत इति। स्वाभाविकर्मबंधसालितया हि साधन
मकर्त्तात्वानास्त्यपगम्यमानं। अन्यथा कुसुदकापानादिगनादपि पाढुत्वाद्दर्जितवाज्ञानवे
दसमन्तुमिमीरन्।। निर्वंविकल्पानुपपत्तेः। सद्धितिनिष्ठामवधारयन्तु संतः किंसापादानत्वे
सुपादानापकरणसेप्रदानमायाज्ञानविज्ञानवतात्वात् स्वाभाविकर्मबंधस्यागवनत्वदतिसवद्द
पिवानत्या नक्षायैधकमिष्यतां। यदि स्वाभाविकसंबंधत्वामभिषमतीतां तावदुपरिमवस्वसाध

बाधेन सामर्थ्यमापद्येत। अथ स्वाभाविकसंबंधेनागवेधनत्ववतीव्याप्तिर्धीयते। नियमवाद्धूमा
न बाधविषयाणामपलापायोगात् तदपलापप्रसंगात् स्यादपि सिद्धिकारस्य क
स्यविषयादेः कुलालस्य पूर्वकत्वदर्शनाद्वल्मीकादेरपि तत्सर्वं कर्तृमात्रानीतिनिगघात्तदवि
नमानात् स्मेकुलालस्य हस्तपतयोर्व्याघातस्य दात्वपक्षे त विरोधस्तावान् हस्तोपादानोपकरण
संप्रदानत्रयाज्ञानविज्ञानपूर्वकर्त्तृत्वेन रूपयत एवायदपि प्रश्च कश्चिदधिसेवादिप्रामंय वा
दियस्तु तु सत्त्वावधारणेशेनाकान्तुर्तं कल्पयितुं शक्यते त्यादि जगादेतदपि प्रमाणस्य तावदि पुरु ३२
षताषितं नानासत्ता। किमानन्तसमस्तवस्तुविषयावबोधपूर्वकर्त्तृप्रतिषिद्धा तज्जगन्तानियत
तवस्तुविषयावबोधपूर्वकर्त्तृवानन्तरत्यमः कल्पः कल्पान्तसमस्तवस्तुविषयबोधप

[illegible] कर्त्तृः स्वार्थप्रतिपादनस्य चाविशेषाद्विधिवाक्यवत्स्वतः किं चार्थवादप्रा
माण्येन विधेरुच्चावचानां वस्तुवादार्थवादानां विधुरतामध्यारोपादनापि पवित्रसामर्थ्यमनुसं
च्याद्धो विधेः स्वप्रवणता। न्यायार्थवादानां तत्परत्वाद्दृश्यमानापि विधिः कल्प्येत। तासतादि तथा
मविशेषणकल्प्येत। ततश्च मध्यान्निवृत्तिरामध्येऽप्रवृत्तिरासीति स्वरूपमर्थं प्रतिपादयेत्स्व
पिययथावस्थितेऽविपरीते संदिग्धं वा वा प्रतिपादयेत्। तावत्संदिग्धं विपरीतं वा नतत्प्राप्तीतः
यथावस्थितवस्तुबोधकत्वेन प्रमाणामवति। प्रवर्त्तकनिवर्त्तकप्रमाणमिति नोपपद्यते तत्त्वं
ह्नातारकादिज्ञानस्य प्रामाण्यप्रसंगात्। न च रूकादिकादानस्य स्वकार्ये न प्रमाणस्य पुरुषप्र
वर्त्तकनिवर्त्तकत्वं प्रतीयते। सुखदुःखसाधनावबोधाभिलाषाधीनत्वेन तव प्रवृत्तिनिवृत्त्योः रूप

ण्यं नातु। न तु किमीश्वरप्रणीतादागमादीश्वरागमस्यानन्यप्रणीतत्वाद्यदि तावदीश्वरप्रणीतादी
श्वरागमस्तदा तदापि किं यावत्प्रणीतस्तत एवासावधिगम्यतामन्योन्याश्रयः। यदि यावन्न प्रणी
तस्तत एवागम्यते तत हि दुरुक्तमितरेतराश्रयत्वात्। तत्प्रणीतत्वं न ज्ञायते तदा मानत्वमात्मे
व तस्य सत्त्वमिति। अथान्यतः तत्सिद्धिः स्यादन्यतस्तस्याप्यन्यतश्चानवस्था प्रसरस्यासी
दयं नीतिवद्वार्यतानिवमानो कश्चनि वागमानो प्रामाण्याप्फपगमात्ता त्रात्रो कश्चैव क
विसंवादाधीनज्ञानोऽर्थसंवादप्रत्यक्षादिप्रमाणानामन्यतमप्रमाणप्रवृत्तिरिति विसारज ३५
या ना तितन्मातार ईश्वरसिद्धिः॥ श्रीसामान्यजातिः॥ इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकलम
ना॥ स्त्र रूपादस्थानस्त्रत्वावालदोनिरूप्यतामिहशक्तिधौतज्ञानस्य तथा सविकल्पकनिर्विकल्प

छम १

कियासमर्थं वस्तुसमवगा
कान्दातो न च किंचिन्निर्विकल्पकमाधिरूढत्वविकारालोचनसमर्थक्रियासमर्थवस्तु
दातयथास्थनावस्थालक्संगव पीनज्ञानासमवगादतत्तु नरपरं थेंडाकविशेषापहितप्रकाशन
शक्तिविपरीतमर्थीयथा प्रदीपानिषक्तं नीलमुत्पलं रक्तं सविकल्पकं तु किंचिद्भ्रमज्ञानेविरुद्ध
रावत्तिनासदृशवस्तुावाबाधितरजतानु नववासनस्य प्रतिपत्तूरजार्थिना रजतसारूप्यादिति
विपरीतप्रकाशनशक्तिर्यथा रजतविज्ञानमवस्थितशुक्तिविपरीतं रजतमनिनिविसाता मरुमस्थला
न्निघातातापजनितत्वे गोशृंगं तरतलि कथनि कारत्वपरिस्पंदमानजलज्ञानं न निर्विकल्पकमिंद्रिय
विकारान्त्र पद्यतिरेकान्तु विध्याथिया वादिंद्रियविकारमन्तु वर्त्तीत तन्नि शुन्नाच निवर्तीनाविकारवत्ति
वृतस्मिंश्चिचारयतापि न निवर्त्तीत यथासत्त्वाचापि संस्खविचारान्पीतज्ञानं। थेंडाकविशेषा

नियतनीलाद्याकारकत्वसमारोपापि यावद्ग्राहकविशेषमनुवर्त्तते तन्निवृत्तौ च निवर्त्त
ते तन्नत्वर्थदृष्टं यतिपा नियतकत्वसं नीलाभा वा वन्ताः सतो सविकल्पकं वह्निरपि मनःप्राणि कें
ध्यानविचारात्तदाशोपसर्पणक्षाविशेषोपलब्धे सति निवर्त्तते यथा रज्जौ तज्ज्ञाने समारोप
स्य तत एवाप्राणि अनुमानादोषात्तु विशेषे तानस्य त्र लिङ्गितमनसि विचारनिवृत्तिः एवं च
सति रज्जौ नमिदमिति स्यादो रज्जौ तन्निमित्तं सर्वोऽभिरूपत रज्जुतस्मरणमिदमि निश्चयात् यावदि वस्तु
प्रमाव्यत्वेनुल्लेदशनिस्मरणात्तु नवाकारं विज्ञानद्वयमाश्रित्य षतत्त्वनाकारायत्तान्मनमपदेश म २६
त्र मानमिदमपि प्रीयातो विवादास्पदे रज्जज्ञानमिदं तावद्भिन्नवस्तुनो बहिरंरज्जोतोश्रि
न स्वतन्त्रनियामनप्रवर्त्तकवाधयदर्शितोऽयं नियामप्रवर्त्तकं न तद्विपर्यये यथा समीरीक

कारणस्य तज्ज्ञाकात्तु फलाश्च रूपकं दशार्थक्षणस्योत्पाद्य विज्ञानकाले दालिकता यथा तावद्व र्त्त
मानावतां सत्तां वैष्वमात्र ज्ञानाप्यकसामग्र्यधीनतया तदिरछिस्सलोरप्यतो। तानामनेया
विषयतावोपलक्षविष- नसमानकाले डियादिह्लाणे कसामग्र्यधीनाले बनत्वायत्त्ज्ञाना वि
नाऽपि विज्ञानाद्भिन्नफलार्थे तमानदि- कघप्रकासरूपफलाश्रत यानीलादिवस्तु वद्भिरूपसाधा
रणत्व प्रसंगात्। अत्र अनियतानाप हात्रद्धिसंपादितद्वित्वादिवन्नियतविज्ञानाद्भिन्नफलमपि न स
वद्भिरूपसाधारणसंपस्यातानि वमघातः॥ अन्निऽत्र न कमतो नानागतव विषयंशस्वमान
संतनं विज्ञानं सद्दशविज्ञानं तर दमर्थफलमाध्यउत्तु स्मदृता अत्रार्थस्य तदानीन्तनाकारत्वात्
स्वालखउसामर्थ्याद्दीदात्मानात्मप्रकारं न शक्तियुक्तं नियतविषयविज्ञानोदयः। निर्वं शक्तिः शक्य

नियतया श -विज्ञानमन्तरेण विज्ञानायोगात् । ताशक्यं हि विषयावान्तरफलेनानविषयस्य
स्य शक्यतया निर्वर्त्यविज्ञानं न च विज्ञाननिर्वर्त्यमर्थमीन्द्रामहाविज्ञानाख्ये बाध्ये निर्वर्त्य चा तु ।
नादितदाक्षरफलं तत्फलस्य त्यागवशतोषधीत्वाव न शक्यमनुसरणशक्ता सेन्तवः । ज्ञातानानिरे
कारं विज्ञानं वा समर्थं विषयीकारात् । निवनियतसामर्थ्यको नतयानियतविषयविज्ञानात्प
न्तः च साकारमेव विज्ञानं वास्ति विषयीकरिष्यन्ती नीलं हि तदाकारविज्ञानसरूपकमिष्यलाः
वैसाक्षरणासाक्षरणाकारसमारोपासं नयातासाक्षरणाकारसमारोपनिर्बंधनविषयत्वाते
पगमसत्त्वाकारसमारोपाविशेषाज्ज्ञाद्यसमारोपाविशेषाचसार्वज्ञावाःसदविज्ञानविषया ३६
नावधुः । असाक्षरणाकारसमारोपागमेऽनु नीलत्व जातिपरिकलितविज्ञानमाध्यपक्षेत ।

र्थितच्छ्रज्ञानेऽपुनरात्मादिद्वादशविवक्षामयनच ज्ञानरदेवुः । पारंपर्येणाह इष्टाद्धि तनिहन्निदे
ऽप्रीतिशास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजनं । प्रवर्त्तमानानाम्पुलिमनादिवनाऽगुणगणसंकीर्णद्वारणा
त्मनोऽप्याशिषमात्राविश्वव्यापीदिनां । नन्वीक्षिनरावनं संरीरावच्छिन्नात्मप्रत्यक्षासंस्पृ
ष्टान्यवघटात् । नियतदेशस्थनगवानितिकथमीक्षितं रावाय हत आह विश्वव्यापीनि । न
व्याविश्वव्यापिना व्याप्त्यानेव समीक्षितं फलरावास्तु सामर्थ्यं नियतान्यविषयामेव
ज्ञावदिति । तत्र आह विषयशक्तिरिति । तथा शक्तः परन्त वाले वनहो वायदित्यत आह वि
नाकीति । ननु नियतविषय एव प्रभुतावादिहलहनीतापितस्य नियतविषयाच्छायास्थेव
यदिकश्चित्रिदीक्षितेरावत्यविल्मत आह विश्वसानडति । विश्वप्रभुरिच्छार्थः । स्वस्तुना म प्रभु

वाच्यो विश्वगोचरो यदि श्रुतं न करिष्यत्तदा तस्यादविश्वकृदिति। कुर्वीतोऽपि विश्वमात्मना नि
त्यमनित्यं वा कुर्याद्यदि त्वागमात्तु स्मरणपरः स्यादविश्वसृष्टिरिति। विश्वं रूपमूर्त्तीरस्येत्यस्य सर्गः। न च
वाविद्याद्युपाधिकाः सृष्टिविसृष्टिरस्येति। नन्दन्तामानिता यस्य सर्वस्येति विश्वसृष्टिः। न च
क्रिनाप्राकृतनादिपरिज्ञानविकलः कथं तत्र्यवायाद्व्यादविश्वज्ञानम्। समीक्षितं चेति येन
कसेहरणसमायां दिनिवर्त्ता तावद्यदि च न स्यादविश्वसंहारकारीति। यतः कुतश्चित्स
लनिष्पत्तोपरामवस्थाप्यवसंप्रधानत्वात्तस्यादविश्वाराध्य इति। नापि वृद्धागन्नाय वैकुम ग्वोपदे
संनानि दैवा। तत्तारकं चं वा॥ ॥गंगाय स्वडदाज्ञाद प्रोक्षसलवाक्तिनी। व दूलपक्षिन त्रो एन्नौदृ
त्रां सुखाधास्तुशिवः सनातनः द्वदिपद्दर्द्द हस्त्र वणसमन्नेतरम विवादे विद्दिन सैगात रथ्यी वि ५८

विज्ञानसमुत्पिपत्त्यादिव्यवहाराहृत्त्वं न विष्यतस्तत्त्वलिक विज्ञानगोचरानन्दाय दसास्य
प्पान्नि हत्यादिव्यवहारमपि करिष्यत इति दृष्टे दृष्टस नमापद्येतं नानात्त्यविषयाय
कृणाद रं विशिप्रमीक्षमत्स्य न कश्चिदवस्थव्यवहारहेतुर्नाभूतिप्रधानतापरश्मि।र्दुकंवा
चितानानयनादिरूपोहेतुर्विधकयहमं तारणाधिचकार्यकारानीतिद्धुष्यातात्त ननु
स्वपिर परामर्शाधीनविधिकाविकालाद्वयापादय परिज्ञानरहितः प्रवर्त्तिष्यत इति
केमिवप्रसुप्तानां त्र सुवासमीचीनरजतज्ञानक वाला विवदायद्भः प्रवास्य कारणे
तथापि न प्रवर्त्तकत्वं सुगवान्निविमुग्धाद्रन्वयाप्रपि निवधनैगः कार्यकारणत्वाव प्रतिर्वध
त्वाव पि गच्छगमकत्वाव प्रतिबंधपपात्तः। ननन्त दासरुचत्तुरावार्त्ती व सुगादरा वना।

पिप्रवृत्तिकत्वं व्याप्तमिति तदुपलभ्यमानमवस्थामवच्छेदात् वाच्यं वस्तुविषयत्वमप्युपलीन
यनीति न किंचिद्विरुध्यते । न च रजतमिति ज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वविरहेऽन्यथाप्रामाण्यापि घट
तत्तद्रूपसापेक्षत्वात् तत्प्रामाण्यस्य । वस्तुतस्तु स्मृतित्वेऽपि स्मृतिरूपतानवसीकरणं नवेन । किं के
वलसंस्कारजन्यतयानुभूतविषयतया वा । न ताव केवलसंस्कारजन्यतया स्मृतिर्म
पमोषस्तारणसंस्कारकल्पनानुपपत्तेः तज्जन्यत्वस्य दुरवधारत्वात् । अनुभूयत्वान्यथा वा
दिसिद्धानुभूतस्मरणानुभूतविषयत्वसारूप्यात् संस्कारकार्यत्वमवकल्प्यते । नैवं कार्यत्वे
दृष्टकारणतदधीनतया प्रसिद्धस्मरणविलक्षणाधीनकारणान्तरकल्पनाप्रसंगात् । अप २९
स्यन्ते वाकथं प्रमुष्टस्मरणमप्रमाणं अप्रमुष्टस्मरणवत् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वादिति

त्ता । न तु किन्तु न्यायतो प्रमाणान्तरसापेक्षमाणमप्रमाणं स्वकार्यवाविषयत्वं न स्मृतिलक्ष
णानात्पत्वमवबुध्यमानस्यापि प्रतिबंधवाधविधायिप्रत्यक्षापेक्षस्याप्रामाण्यप्रसंगात् ।
स्मृतित्वाप्रामाण्याभ्युपगमे वा तु नवकर्मदेन वस्तुपरामर्शविरहात्तत्र स्वकार्यविषयत्वव
स्मृतिलक्षणमप्रमाणत्वमापद्यते घटानां च ततः सत्यपि विलक्षणे । उच्यते । वस्तुतो स्मरणं प्र
माणमापद्यते इति नं तस्य संस्कारकार्यत्वेन स्मरणतावापि घटताच्छयातु स्तनविषयत
यास्मृतिरूपतापि यत्तास्यापि विषयापेक्षया विज्ञानस्य स्वरूपापेक्षया वा न वाधेपात्त
धारावाहिविज्ञानस्य स्मृतिरूपतापद्येतां तदवदप्रमाणान्तरनिरपेक्षतास्वाद्युपपत्तेः स्वरूप
पेक्षया तु स्वतन्त्र्येन स्मृतिरूपत्वाभ्युपगमविषयस्थानतया परामर्शानविविक्तकार्यत्वे

वतिष्ठता ग्रामादौ स्वप्नविरहेऽपि च स्मृतिरस्य विषयांशे विपरीतख्यातिमस्य विषयाभावत्वे
दृश्यत्वानियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेस्तादृशसंसर्गज्ञानं वदन्निविवकायतस्सापेक्षेण
केवलजन्यपुरोवर्त्तिवस्तुविषयत्वेन प्रवृत्तिहेतुनामकारणेनैव वातनप्रवर्त्तकत्वस्य
गृहीतानाविनाताविताम वगम्यत्वासिसाधयिषितपुरोवर्त्तिवस्तुगोचरत्वाम्नवविवादास्पदर
जतज्ञानात्यतिज्ञ निज्ञानानेदं रजतमिति वाधकप्रत्ययापि पुरोवर्त्तिवस्तुगोचर
त्वामवतस्यस्मावरयाप्त कथमत्वयाः प्रशक्तेरजतेतन प्रतिषेधेतु। नत्वतादवतस्य
विषयायत्रयद्वत्तासत्तेरजतज्ञानेशुक्तिरत्नासत्तरजतंवा नताव शुक्तिरत्नामात ४०
रजतावत्तासनानाज्ञ नवत्तासमानावकथमालंबने। अथ रजतमात्रासत्ता न दपि वाजि

विषाणवदविद्यमानं कथमानात्मत्ताकारणत्वेन च विषयतावाच्छपगाम वस्तुरादयापि
रूपादि विज्ञानविषयास्फः। सत्त्वनापितद्रूपाच्छपगामातीतानागतवृद्धायानिर्द्विषयाः प्र
सत्त्वेरन्नायतावकारण चसत्चात्यो विषयत्नावानघटतश्च बौद्धिवादिनान दत्वमत
मेवयत्तु शुक्तिरजतत्वासमानाकथमालंबनमिच्छत्वयापित्तदनुपपन्नाकिं शुक्तिकात्वजाति
विशेषपरिकलितात्शुक्तिनविनासत्तापुरोवर्त्तिशुक्तताच्चराकारपरिकलितानाप्रथमपादः
नच्छपगामरत्वपरित्यागापुरोवर्त्तिशुक्तताम्नराकारपरिकलितात्तु शुक्तिरत्नास्सत्तएवतद्रूपा
द्युत्तिवारानुरजतज्ञानानंतरतावि कृशुक्तिसर्वजातत्वे नप्रातिप्तातात्लि प्रतिसंधानज्ञानमपि शु
क्तिरालंबनत्वमावदपाताच्छथसमीचीनज्ञानात्पादनार्थमिंद्रियं संख्यानि म्माणाकथमसमीची

नं विज्ञानमुत्पादनाय नादोषाविलमुत्पादयन्तीति चेन्न दोषाविलस्य प्रकृतकार्यप्रशवसाम
र्थ्यविघातान्न हि दृष्टं श्यामाकबीजं कलमांकुराय कल्पमानं तदप्युपपन्नं दुष्टस्यापि
कारकस्य कारकांतरापकृतस्य विपरीतकार्यारिंतकत्वोपलंभात् तथा हि सेकादिसमानपरिमाणमनु
संपर्कभिषिक्तं सल्लिडीवनलदुरपि मरणाय घटमानो। दृष्टः न दग्धं कचिच्च बीजांकुरदलो
कांडप्ररोहेऽपरीतः किंवा बहुवस्मरणनिपुणोऽपि तावन्नान्यं वतोकथंप्रसूतोऽस्मरन्निति ४१
सुतादनाय नामानादोषसहकारिणीति चेन्न तुल्यदोषतुल्यस्य प्रकृतकार्यप्रसूतिरुद्ध च ४
समवतोपयातन्नतु न विपरीतकार्योत्पादनसामर्थ्यं। अथ विपरीतकार्यापि लक्षेत्र च
सामर्थ्यं कल्प्यतां तत्तुल्यमस्माकमपि। अथ वलिन्नीस्यादि विनिविष्टमसन्निकृष्टं च यद्दोषा

रजतं कथमवभासतां एवमादरं रजतमाभासते शुक्तिरेवं रजताकारेण समाभासता
च्च तत एव विपरीतख्यातिराख्यायते। उक्तं च शुक्तिरेवामरजतरूपेण ख्यातेति। अपि च स
न्निकर्षविरहादपि च दुष्टः प्रत्यभिज्ञानात् दोत्पादनसामर्थ्यमाश्रीयते। अतीतना
नि वनामनन्त च यद्दोषासन्निकृष्टस्यात्। असन्निकृष्टापि च समवभासते यथा तावत्का
पीत्य दोषः। अथ यसंबंद्धो नावपि च दोषानिमनवाक्षेत्पादनसमर्थं तु तावाघ्यजातं संस्का
रस्राद च स्मरणे वा सहकारिकारणं स्यात्। दृष्टावि वादास्पदीकृतं च मज्ञानवपि न समा
नमिति। कथमाय माद्दृष्टान्तामतिमतः सन्निकर्षाविवादविषायय यस्या नाधानिधीयतां किं संयो
गादिरिंद्रियनियंता वा तत्र संयोगादयः परस्परविलिंच्च विषयनयानेकेन समावसता

णिनश्वति व्यतिचारःनवसमस्त संयोगादिगादरासंबंध रूपतानुगताकाविदातासत
याप्रतीयमानातत्वात्मकविषयतामाकलयंती व्यतिचारमपहाराता इंद्रियनियंतसन्निक
र्षानिक्षानत्तुतदनावान्तावनुप्रवृत्तिरूतवस्तुसारूप्यान्तु तावोरूतनावनासाधनस्यस्म
रणस्यंद्रियनियंतुरुपलेरसात् किं वस्तुडौनितज्ञानविषयत्वामेववस्तुर्विषयाच्चप्रमा
णं वस्तुडौनितज्ञानमात्र संबंधुनाविद्यमानस्येवरडानादरविद्यमानस्यापिविद्यतपवे
तियत्कि विाद तनु अथाविद्यमानवतितासान्यपगमेः सविषयाएवामीवित्रमाःप्रस ४७
घरनाश्वादस्तुपतिष्ठुतकिमसस्सदात्मनादशर्थि ताः सविषयाविभ्रमानिधीयेतस
देवासदंतरात्मनानतावदाघःपंथाः सनः सद्रूपप्रदर्शननालेवनात्वान्यपगमे

कार्यमारत्तानयथात्तलपिंडसंयोगःस्वाश्रायछित्तलकंःस्वाश्रयसमवातवछित्तलाकामद्रव्यं
तंउउरिसंयोगोपिउयीपिद्रव्याःस्वाश्रायतंचापद्रव्याचस्वाश्रयसमावातपाठपटउरिसंयोग
मिवमत्तिघातादिरपिस्वाश्रयस्वाश्रयसमावतकार्यारंतकचउान्नयं तथात्ता वस्मारूपःसंस्कारा
पिस्वाश्रायस्मरणाख्यकार्यान्त्वादकश्तिवागापिसंस्कारस्पतयास्वाश्रयएवकार्यमारान्ततति
कर्थस्वपराश्रितोसंयोगविनागाउत्पादयातामितिनान्यामपरं कर्म्मपरिकल्पनीयं तत्र च
कर्म्मकार्यत्वेनसंयोगविनागापलेनाद्रव्यत्वापिउराचद्रवत्वारश्चकर्म्मकार्याविवतान्निति
क्रियाकारणातिरिक्तामेवसंयोगविनागासमवायिकारणंकर्म्मादिउसीयतइतिनकर्म्मकल्पना
विरुद्धप्रसंगात्तदप्यसद्दृष्टविपरीतकल्पनाप्रसंगात् यच्चापि संयोगस्यस्वाश्रायस्वाश्रयसम

पि तत्वात्कार्यारंभकत्वकल्पनं तथा द्रव्यजातीयस्य गुणजातीयस्य वा कार्यारंभकत्वमिति
नास्त्येव दृष्टविपरीतकल्पनमासंगात् । अथ द्रव्यगुणजातीयाकारणासंयोगविभागा
नुपपत्तौ तदुत्पादनाय दृष्टमपि कर्मारंभकमिष्यते । तर्हि तदेव द्रव्यान्त्ययोगाश्रयसमवेता
वा द्रव्यत्रापि कार्यारंभकमिष्यतामिति सकलानि निरवशेषपरिष्काराविषयः । दृष्टविपरीतकल्पना
यां च संयोगविभागकारणत्वं तत्कर्माद्दृष्टं परिकल्पनीयं । दृष्टं च नोदनादिसंयोगविभागकारण
त्वमिति दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च प्रसज्यते । यत्रावयविनि प्रक्रियान्यतरसमवेतक्रियाकार्यत्वे
न संयोगविभागावुपपद्यमानावुभयनिष्ठाच्चेपि नान्यतरक्रियामनुमापयत इति नदपि नोप ४१
पन्नं कार्यान्यथानुपपत्त्यादिकारणपरिकल्प्यमानं कार्यद्वित्वगुणानामेव परिकल्पनीयं । असमवायिका

रणानि त्वायं च कारणस्वरूपनिरूपणं । असमवायिकारणं च स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतत्वात्कार्यमारभ्य
त इति कथमेकत्र वर्त्तमानं कर्मापि संयोगविभागयोरसमवायिकारणं नावत् । अत एव कार्यसमवा
यप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्विभज्यतायन्तरसंयुज्यते यच्च विभज्यते संयुज्यते तत्रापि कर्मानुमापयामि
ति दृष्टविपरीतकल्पनमापद्यते । अयं दृष्टविपरीतमपि कल्पनास्य ग्राव्दोषदर्शनात् कल्प्यते ।
तर्हि दृष्टविपरीतमपि नोदनादीनां संयोगकारणत्वमकामेनापि मन्तव्यमिति । कर्मद्वित्विरनिष्टाने
क कर्मजसंयोगावष्टंभनिवारसद्यातोन च ग्रव्य त्तमपि कर्मकथमच्युगतसंयोगविभागासमवा
यिकारणमिति कर्मानिकत्वमापद्यते । द्रव्यान्तरपरिच्छेदे कर्मणि यत्र यदुपलंभ्यात यथा च संयो
गविभागकारणत्वात्कार्यत्वात्स्फुटगतयोः । न हि । दृष्टमनावेद्यानाम पघातादिति घटनइत्फुपरम्पते ।

अनुमानयकर्म्मलंगः॥ श्रीरामधवजव्यतिरिक्तिः॥ नमो विज्ञानरूपाय परायपरमात्मना। तवा
यत्तवसंमोहनि कृतं नपटीयासा इहक्लिडिमिनीयावाकवाक्यार्थविसारवाउमातिति मा
नितोनुमानीनापातितीमप्यथापित्तिमयौंतरस्सतामावहन्त इतितन्मनमपरुद्धमन्तुमानम
त्तिधीयतां विवादविषयायाथांतुमाने प्रतिपंवावाक्षवीनाचनार्थप्रतिपादकत्वाघोघशब्दसस
न थायथाधुमस्तथावायेतस्मात्तथा त्र यन्ननिवं धवावाविधुर्यादनुपपत्तिमात्रनयाहष्टांत्वं
तद्यानानियतविचारादिवक्तिक्तिकानावायथिन्नरहतुनावमनुत्तवनीयसिद्धोदृष्टः। डीवनस
त्वावगातिप्रमाणावगतसवस्थकिविनस्यागादनदनावावगमासनदव्यथानुपपत्त्यावक्तिसज ४८
वः परिकल्प्यतां बक्तिसस्सज्ञावपरिकल्पानवागदेकनपेक्षसत्त्वविशेषणत्वेत्रानावावासत्त्वविशे

षणविनानावावासत्त्वविशेषणापेक्षाविनानावावालिंगस्यता। अनापेक्षसत्त्वविशेषणस्यावि
नानावस्यलिंगनावास्थपगमपेयनापुपगनस्यावित्तस्य वैतस्य वक्तिनाविविरप्रतिपादना
वनावादानकांतःसत्त्वविशेषणस्यानुतस्यनडपगामसदसत्त्वावदकप्रमाणक्षयविरोधश्चसिद्धो
दृष्टः स्यादिति। सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणवलापपद्यमानंवक्तिसत्त्वेसत्त्वस्वरूपविरोधविचारानावेज
निक्तिपद्धपपद्यतविचानावापिसर्वान्निविशेषणावक्तिनसत्त्वं प्रतिक्षिपानवघटातां डीवनग्रा
हिणात्प्रमाणेनहृशमात्रविषयतयागदिपिनसत्त्वमावधानां अनःपरस्परविरुद्धप्रमाणद्व
यापनिपानाजेकसत्त्वमसत्त्वं वाविन्नस्थनव्यवतिष्ठतां तदवस्थानवन्प्रतताहत्वार्ति उत
मासादायतां त्रयसत्त्वावदकप्रमाणस्य वक्तिःसत्त्वविषयत्वात्सिरोधः ह्रिगताव दनमावघात

तादृशलिंगावदनसमयएवात्मामयस्यापि विदनात्तल्लिंगात्तात्तुमीयते। तदुक्तेन लिंगग्रहणाव
स्थायामस्मश्रीनं हि किंचानति। अथ प्रमाणद्वयविरोधोपनिपाते कथमर्थापत्तिरप्यतिप्रन
इति समानो दोषः। निवमर्थापत्तिविरुद्धप्रमाणद्वयाविरोधघटितापादनपरत्वात्। साक्षिविरु
द्धप्रमाणद्वयं विरुध्यमाने याऽडयन्ती तस्याल्पदमावदयात्। न ह्यावदमामत्र तस्याडीवितम
पित्ताद्यतः। अत्मानावगतागस्त्वानावडीवनवाक्यावगतं सत्त्वमनुपपद्यमानं वक्तिर्दशविष
यमात्मानमादर्शयितुं। उक्तं च गरूडकलिनासंतावक्तिरवावतिष्ठत इति। चित्रात्मावादर्शी
नवननत्वलिंगता माविःकारातितस्थिवालावादिति तद्वद्धक्तौ लिंगासे त्ववाचार्थापत्तिरनु ४९
मानेनादतद्वस्तुपदमेकान्द्वारणपरात्तेनपदवंवं विधातुष्ठस्य द्वता। अनापन्हसत्त्वविरोधपणो

ह्रिचित्रात्मावादः नत्त्वकपगामनिवपरात्हताः। अत्मातनायमानेकातिकात्द्रव्याः सत्त्वविरोधगात्सुत्वे त्वात्मा
त्वानपरप्रणीतः। विकल्पकल्पनवाद्यमानतापरिहारलोपरत्नलीनविकल्पेहिकिमस्याव
दृनं प्रतिषिद्ध्येत। त्वदानपिवात शुद्धविरुद्धायापि षष्ठापकप्रमाणद्वयसमावसाक्षिपदयद्यवष्ठा
पानशक्तिरपहन्यात। तत्रप्रथम कल्पात्तुनत्वविरोधस्तेन तत्वनामसाक्षिपनुतवात्। अथापत्तिरपात्म
वप्रसंगाबन्तत्रापिक्तिरद्धः क्रमात्। कार्यार्थीतराकल्पनानिमित्तमिथ्यावहिती। द्वितीयस्तु बाल्ये
नास्यशक्तिरपहन्यते सदसत्त्वयोर्दत्कप्रमाणद्वयस्याविभिन्नविषयतयाविरोधाभावात्। सत्त्व
याक्रिपणात्क्तिप्रमाणादनियतादर्शी सत्त्वमानासात्। प्रमाणोत्तरात्तुगे हेतस्यासत्त्वमिति। न चान
त्यारक्तिविरोधस्तस्वहत्ताविचारात्। विरोधस्तदियम्मिन्नवनासमानार्थ्यादर्केद्भियगम्बीसन्नियमेन

नावगमात्मतनायामवयथादृष्टन्तु न स्यात्। लोकाच्च कारायार्थानीत्वदृताऽप्यमस्ति येन विरो
धः स्यादिति। अथादृशसामान्याद्यावदृष्टविशेषगोचरसदसत्त्वावच्छेदकत्वमानद्वयानिबंध
नसमानविषयत्वापपत्त्वविरोधं चेति पठेयाः। नैवं विद्यात्पान्तुपपत्तेः। जीवनवाक्यादिग
दृसत्त्वाभिकोतिकमनेकांतिकं वाक्यादिनासमुपयात। न तावदेकांतिको गृहवच्छिवन्तिसंयफुडु
तयानह्यागरूपवति निश्चयत्स्तु त्वायागात्। यदि च जीवनवाक्यामि कोपि कं स्टरूस्त्वम
त्वदायत्तनच्छिन्नविरुद्धमर्थापत्तिप्रमाणमसत्त्वमावदयितुमर्हद्विरोधादेवाप्रतिता सम्मा ५०
नेच्छिविषायानवयत्सतिता समानेनादवज्ञदानीमप्रतिन्ता समानेशक्यानवच्छेदविषयवि
प्रवप्रसंगात्। यच्छिन्नरपरविषयमपि प्रमाणे विरुद्धार्थापत्त्याप्रमाणलोपनिपातःऽपर

विषयतयावतिष्ठतेत दार ज्ञाताकारानुकारिशुक्तिसकलगोचरमपि रजतज्ञानं ज्ञानीतरा
दायविषयोन्तरय्यवस्थयान्नन वाच्यं तत्राथ त्वमस्यपरजतज्ञानं स्याइदाववर्तिवस्तुविष
यतयानरजतविषयताकल्पतानदिज्ञीवनसंवादिनापि मानस्यागृह्यावच्छिन्नसत्त्वविष
यतयानवच्छिसत्त्वविषयताकल्पिष्यतां। नाप्यनेकांतिकं सत्त्वमुपपद्यमुपपद्युत्प्यतां। अनि
श्चिनेदितादवमापद्यतां न वानिश्चितान निश्चिनेतदासत्त्वमपर्दतु शक्यं विशेषदर्शनसति
संस्रायस्य निवृत्तेः। नापि प्रमाणनिश्चिते तदासत्त्वमनेकांतिकमस्य एतस्य चैवं निवृत्तयिस्म
त्वमात्रमपिनिवर्तनीयं संशये वा समानायतां। दृष्टसावच्छिन्नसत्त्वविराधस्य त्वमात्रस्य च वि
राधत्वावादिति। अथ नविचात्यतावालिंगं नापि प्रमाणद्वयविरोधःदर्थापत्तिरुक्ताने किंतु दित्र

स्य । गगन एव साध्योपलंभात् तत्रैव कालांतरे तदत्तावे प्रतिपद्यमानध्यु स्समावेन गगनविपरीत
धर्मोपलंत्वात्संदिग्धाविद्यमाननात्तु प्रपद्यमानावच्छिन्नाविमाव दयान्तालि वैसमक्षि गगनवि
परीतधर्मोपलंभात्पि विद्यमाननासंदेहविरहात्तु नक्रिसाकसत्वे चाम कदाप्रतिपद्य
कालांतरे च निःकशं प्रतिपद्यमानाविद्यमाननायो शंशोशालात्स्माच संदिग्धेन दृष्टान्ताव
नलिंगगनसत्तावदिगाविद्यमीयत इति न लिंगात्तावः । नापि विरुद्धमाणद्याधिकराधपाद
नमर्थापत्तिगावराविवित्तिविषयत्वस्थपतिपाहितचात् । न तुपत्रधर्म्मताम लंवमानलिं ५१
गलिंगतामालंबनात् दृष्टादौ धर्मिणि वर्त्तमानत्वेत्रात्तावानदशो तरेष्तु तन्त्रचं गमायछ
धिकरणस्यममकच्चायागात् । तदसद्धेत्र स्पधर्मिणा दृष्टावच्छिन्नात्तावलिंगतयातद्धर्म्मास्त्रि

ववच्छिन्नविस्थात्तमीयमानत्वात् । विवाचाबहिःसत्तुजीवनसंबंधित्वसत्तिदृष्टाल्वविद्यमानचात् । प्रा
गणवच्छिन्नदेशवत् । गाहडीवदिवेचात्तावावातवच्छिन्नविवान्तुजीव त्तागृहात्ताव वा त्वदंतिकदृष्टा
त्तावद्वत् । अथदृष्टान्ते नरादशालदवच्छिन्नावच्छिन्नविस्थात्वयापारत्तावप्रत्तुपलंतादत्वाया
न दृष्टत्वात् । अत्वयपदृण । त्तावश नात्तमानं भवन्तितानिवं प्रोगगणवत्तिंदिवद त्वसंबंधिदेशत्वे
दावच्छिन्नत्तावात्तावापलंत्वयोगपद्याधीनात्वयय्रदृणस्य त्तावात् । न वत्तमानविनात्तावसंबंध
त्वावसमायदेशमात्रवच्छिन्नसाध्यावावानपिप क्षधर्म्मतावलाद्देशविशेषावच्छिन्नमपि साध्यम
त्वासतात् । इहत्तुप्रांगणदेशात्तदावच्छिन्नप्रतिबंधवोधेवच्छिन्नदेशमात्राल छिन्नेथै साध्यमानास
ततनकशमियमनुमानतामाप्नुयात् । निवमित्वाद्दिजीवतः प्राणिमात्रस्थ वच्छिन्नत्व नयात्तो

नियतत्वेनादिधर्म्मिविशेषावच्छिन्नत्वादिः सत्त्वावगाहमानानन्ततावच्छेदिकार्थापत्तिः प्रतिबं
धकाबाधविरहादनुमानाद्भिद्यत इति नाद्यः नियतदेशवर्त्तिनापि देवदत्तादादर्शीतरस्स
मीपत्वाज्जिप्रतिबंधाभावात् तथाहि दर्शितरीत्या विचक्षणस्यानितदधिष्ठितादर्शीतरिक्तादशा
त्वात्परिहरमाणविज्ञानखिन्नत एव दृश्यवत्त्वायत्तत्वेनाधिष्ठितादसातिरिक्तदेशान्यादशत्वात्प
धिष्ठितादस्सवदितिदर्शीतरस्सत्त्वसाधने हेतोः रूपान्तसोपि नप्रमाणं प्रत्यक्षादि प्रतिहापात्
नवनियतकालत्वेयावच्छावच्छिन्नात्पदव्यतइतिप्रमाणमनुपपद्यते प्रमाणान्तरस्सद्धादिधामाप्य
संगात् किं वप्रमाणद्वयविरोधाधीनानुपपत्तिसमुत्थमर्थापत्तिमात्रहानपरानवमवितो
नावविंनिवत्त्वनार्थापत्तिगोचरानुपपत्तिर्नाविरोधाद्विरप्यप्रमाणस्य प्रष्टत्वात्परप्रमाणा

नावनविरोधाभावात् तस्मान्नमोलाद्दुरसिद्धा एवमपि शत्वावगानकरन्नगतस्फोटादय
कार्यपलं त्वादाश्रयीतारवाक्ये कारणत्वप्रतिपत्तरपत्र धर्म्मतो कारणत्वस्यातीन्द्रियत्वानक्त
लापिमानादत्ययमेवित्तर्थपटादिकार्यस्य कारणाधीनजन्मफलं त्वात्स्फोटादि कार्यमपि
कारणाधीनजन्म कल्प्यतां ताननपतद्धर्मतात्वावानिबंपटादिकारणकारणत्वस्याप्यतीन्द्रिय
तयाग्रह्यतासङ्गत्तो दृष्टान्तपरंपराप्रसंगनानवस्थापात्पहितिं एतदप्यनुपपन्नं तत्त्व कार
णतावातीन्द्रियत्वप्रतिबंधकाविरहादृष्टपिरत्तरपि कारणत्वपरिकल्पनानाव प्रसंगात्
अयप्रमाणद्वयविरोधाधीनानुपपत्तिमात्र नयानद्वयस्याविरोधाप्राहतार्थमर्थापत्ति रि
ष्यतातदस्य कारणताव कार्यत्वात्नानवबोधेतदत्वावनदत्वावस्थातुरवाबाधत्वाथि नाहि

पपरिजिहीर्षया क्वचित्कार्यकारणभावावदनमिष्यतां तत्किं कार्यस्य कारणपूर्वकत्वापल
म्भात्स्फाटाय दावपि कार्यत्वमुपलभ्यमानं पक्षधर्मताप्रभुत्वबलादेव कारणपूर्वकत्वमनु
मापयति प्यतां तत्र किं विदवयमवस्थाप्यतां न चावकल्पसहकारिकारणातिरिक्तकारणादि
नीन्द्रियाशक्तिरस्तियत्र प्रतिबंधबाधविरहः प्रसंग्यतां चेत्तान प्रत्यक्षपूर्विकाप्यर्थापत्ति
रनुमानादतिरिच्यतां एतेनानुमानपूर्विकापि नानुमानादतिरिक्तमर्हति तान्नवतु नामन
रनुमानादतिरिच्यतां एतेनानुमानपूर्विकापि नानुमानादतिरिक्तमर्हति ... इति ५३
...नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरं तथाहि पीनादेवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्र रात्रिभोजनं इति
गम्यतां तत्रतिश्रूयमाणवाक्यप्रतिपादितानर्थापत्तिलिंगत्वं वा परिकल्पयतां न तावद
... पीनत्वे वाक्यस्य दिवाभोजनप्रतिषेध एव व्यापारस्तावतानाविशिष्टं नीयः पीनत्वे
ध पंथा श्रूयमाणवाक्यस्य दिवाभोजनप्रतिषेध एव व्यापारस्तावता नाविद्धिनीयः पीनत्वं

सादिवाभोजननिषेधसमारोपितास्वत्वे स्वापपत्तये किंचित्परिकल्पयतीति तत्र परिकल्प्य
यमानो भुंक्ते इति वाक्यं वा तदर्थं वा पतानामाने त्वपि समयसावधाना प्रपत्तिः नत्तु ना
वाः किमकसामान्योपाधिसंबंधादा नांचेत्यपि कं वाक्यस्य त्वा वा एकत्र समारोपविषयानावा
न्त विभुमीशाता न तावादलीनविभुमर्हतिविरोधानुपत्त्व कारणपरंपराधीनस्वसंवादि
तावा विसंकलितानर्थानतानाम कीर्तितविभुमीशानकर्तुं वा परिकल्पयेत एकनामारोपयितुं
वा नापि क्वचिद्वानियतदिग्देशकालतयानुपात्तविषयत्वावलंबनापात्रत्वा पत्रर्वसं वे
दने वा तन्त्रियव्यापारप्रवृत्तेवोपरिकल्पयतः मनोव्यापारप्रवृत्ते वा बाह्येन्द्रियप्रवृत्तं ना व
त्वापपद्यतां तीतानागतादिषु स्नीनामसन्निकर्षतः सन्निकृष्टस्य च तदिषयत्वात्तनापि

मानाव्यापारप्रनन्तरं बहिरिंद्रियनिरपेक्षस्य तस्य बहिर्विषयपरिच्छेदव्यापारविरहात्ता
न्तस्य तद्विषयपरिच्छेदव्यापारस्याविधानाच्च पक्षिराद्दायाश्चाहिरूपतामापाद्यरत्नायत्तावपे
वान्तविभ्रमीरात इष्या शंकापरि मांतमाशुभ्रनातरस्माकमत्तिमन्तमिनिनपरिहारमीद
त्तायत्तु संबंधसांवहन्नान्तावादर्शितोधीमतानासाद्धुपपद्यात कतिपयसीमाच्यवहस्तरूप
त्ते तसहकारिमानाव्यापारजन्यसंवन्वसंविदानापपाल्लः। एवं यत्तु करणाच्चवधिरादस्त ५४
न्ताव परिहारः। यथा बाह्यासिसंविदनकेवलमानाव्यापारकल्पनातयासमर्वसंस्व द
नपिसंपत्स्यतास्महिवचाकेवलमनोव्यापारकल्पना। अथस्मरणनिमायिनिखुणमहि ५८
मनः स्वयं उत्तवाष्टितवासनामापहमाणे कथं केवलामवस्मरणमुपजनायत्। नबहिरि

न्द्रियव्यापाररहितमानाव्यापारजन्यवस्मरणस्य वादिप्रतिवादिभ्यामपिकन्तीकरणात्।
सहकारिकारणभुवनियामानापपयानतकविघासनासहकारिकारणकरिण्वकतिपय
वस्तुपलन्तापीतिनकिंचिदिष्टं स्यादन्यथा। निष्टंवासंपद्यतांबहिरिंद्रियामववासमयसंवे
दनकारणमिष्यता। बहिरिंद्रियाच्च यद्यनिरकाङ्क्षविधापिसमयसंवेदनमच्यनिर्वचनम
प्रत्यमन्ति कार्यान्तरे कगंच्छो दिशक्तिलदमावन्हाणाः कथमकामेव तन्दिदप्तामायत्तो
रन्तूरयः। किंच कार्यान्यथानुपपत्त्याशक्तिः परिकल्प्यते कार्यविशरणद्वारेणादनेनरेसा
माच्यज्ञानवद्विशषज्ञानमपिसामान्यन्हीरन्ह्लता तस्माद्‌भयत्र शक्तिकल्पनान वशाद्स्प
ष्टीनद्रयज्ञानकच्चातिमानोपमितिवाच्ये वकान्तावाप्तिमानन्यायागता च्चयातिमयाविना

न्नाविनाभावदस्याग्रहीतेऽनुपपत्तेर्न च शब्दस्य व्यापारकल्पना ज्यायसी विषयव्याप्तौ तदुक्तम
तिषया विनाऽस्तु प्रतीतिर्लक्षणाख्याना तदसदन्निधयस्यापि विशेषप्रतिपत्तिरुक्तत्वात्।
त्रसक्तस्य वाह्नेक्तत्वाद्युपपत्तेरवश्यं शक्तिः। कल्पनीया। एवं च सन्निधिस्य स्वाभावाय वि
शेषबोधे च शक्तिरस्त्वा न तु शब्दस्य वाच्यस्य वा नानकशक्तिकल्पनायामनुग्यासा किं च
गोत्वविवाचिनी लक्षणावनिह त्वयः। शब्दास्येव द्विविज्ञया नार्थस्य नि विनिश्चिते। यदि ५५
यात्तिषयाविनाभाविनाभावदस्य लाघवेन शब्दशक्तिरूपयेत न नहि शब्दस्य आदिये घनीति
ततस्य शब्दान्मया प्रतिपन्नमिति सर्वाल्पापि लोकव्यवहारादनुभवलोकलिरापचेत। अथ श
ब्दायथास्थितौ वाः शब्दत्वमनिधीयते। नहि त्रिस्य दृष्टमात्रानीलनशानि जं जना ... पिकृतन्तु अः

प्रत्यक्षत्वमभिधीयते ।।य नोक्तमुक्तत्वाय चान्यथा तदप्यनन्यलभ्यत्वं शब्दार्थस्य वास्ति तं
नदपि न यारूपस्वरूपमदृष्टकार्यमपि तदप्यनन्यलभ्यत्वमात्रान्न शक्तिविषयकल्पनायाउपयत्वा वि
शेषाद्याय यदि च विशेषणविशेष्ययोरकज्ञानालंबनत्वमुक्तमथ न तदा शक्तिद्वयविकल्पक
ल्पनानकल्पते तत्र तावच्च न विशेषणस्य व्यापारविरहात्। अथ विशेषणविशेष्ययोरक
ज्ञानालंबनत्वमानामेव न वियता। तेवं विशेषणविशेष्यरूपसंविन्नारवप्रमाणत्वात्। इमे
हि विशेषणविशेष्यपरस्परनिरूपणाधीननिरूपणः पसीयते। अनिरूपपितं तु विशेष
णं विशेष्यमपाकृतं निरूपणे। विशेष्यरूपनिरूपणाधीनं च विशेषणमनिरूपितं विशेष्यं
... शक्यनिरूपणामवा। नहि दंडमतीतो दंडाविशेषणमात्मास्तत्र स्वरूपप्रतीतौ वाङ्मरूपे

विशेष्यावगाहिसामग्रीचरः। अपि च शब्देन गोचरस्त्विनां प्रतीतावच्छिन्नतिधीये नैतन्नावदस्तीति सका
मन्तिधास्तु मस्त्विवाच्यत्ति वा रात्। नापि नास्तीति विरोधात्। किं च वित्तिरज्ञानालंबनात्वाभिमान
यं नगतिकं जङ इच्छयास्तु मयप्रतिपात्तः प्रत्यक्षफलत्वमापद्येत विशेषणानां प्रत्यक्षसामग्री
विज्ञानप्रमाणेन रव्यापारविरहात्। ननु तदिन्द्रियरतिद्रव्यमिति विशेषणविशेष्यविज्ञि
नालेबान कथं स्यात्। निवमिदंघ्राणच्छुरिंयदन्द्रियापज्ञानविज्ञानदयाद्रस्नाव नास्तादाप
न्तानाकरणजनितिकविज्ञानगोचरत्वाद्विशेषणविशेष्ययोः। तस्माद्विशेषणविशेष्याया
रकज्ञानागोचरच्चयवच्छिन्नसामान्यस्यैव शब्दाभिधेयस्य विशेषजनिपात्तो व्यापारकल्प ५९
नापायसी। यथा गादि ॥ सामान्यमिति अनन्यनर्थकमापद्यतइति तदप्यवद्यप्रयोजनाबीन

प्रमाणप्रवृत्तेस्तावत्। यदि तु नरवत्स्यामव प्रयोजनमविच्छिन्नतनदा विशेषणत्वप्रतीति
रवति ष्टतान्वयव्यतिरेकाभ्यां ननु त्वन्तो सामान्यातिशने व्यापारात् समन्वयसंवदनं वा
न्ति धीयमानसामान्यघटत्नान्यथा दिदृशविहितानं तद्व्यक्तिगोचरात् व्यापारविरहात्
सामान्यापाधिनिबंधनं हि समयसंवेदनमिष्यते सामान्याभिधानं च तदुपाधिनिबंधनं ना
पद्यते। न च नतिधीयमानामेव सामान्यमुपलक्षणं समयसंवेदनं कल्पिष्यते किं तस्य
विशेषणत्वकल्पनया। यथा यत्र सुकृत्तादेयदत्तस्य गृहमिति तु प्रकाव्यात्यापिद्यवाल ददयवरा
रादुतामापद्यते नन्वसामान्यम वाच्यमपि श्रवाल ददयवद्दा रादुसामापद्यत विशेष
ह्वाकारतावादिति तदयुक्तमुपलक्षणत्व सामान्यस्य कार्यं विपर्ययात्। यथा संगातुर्द्र ह रूपाल

द्विसकलकार्यपियागितासामान्यस्यानपरिकलितायाएवव्याक्तःस्वव्यवहारहेतुत्वात्।त
स्माडुपलक्षणाद्यतिरिक्तःसामान्यस्योपलक्षणंलिङ्गकादिसमयसंवेदनएवव्याप्रियते
नव्यवहारकालेपि।।विशेषणंतुसमयव्यवहारकालउभयत्रापारे।नहिलिङ्गकादिकमन्यगोच
वर्णोत्वजातिविकल्पीकार्यापायामिनीगामीत्यामहा।यदिचविशेषणमपिसमयसंवेदनमात्रो
वसितव्यापारमिष्यातनर्हिपरिस्फुटव्यवहारकालव्यापारस्योपलक्षणतावमापद्येत।ननुवह
तिविशेषणविशेषणान्वितयतयाशब्दश्रवणसमनन्तरमुत्पद्यमानापिनिश्चितानाकारिवप्रतीति रूपज
यतानवेवमस्ति सामान्याभवच्छिन्निश्चिताकारमात्रासादनरूपाद्यत्ति वारानूविशेषाश्चसन्दि
ग्धाकारविज्ञानगोचराःसावलेयाघन्यतमरूपनिश्चयायाया गानूलिवमवलावालेगापालोदग
नि

पिगाशब्दश्रवणानन्तरंसकलसावलेयादिविशेषानवच्छिन्नागोत्यक्तिनिश्चायामात्रासावलेयादि
विशेषास्तुसावलेयादिशब्दोपज्ञानाद्यन्तिवारिणच्चयमारायञ्चवर्णि ष्ठेना।इत्तापिन्नसामान्यमे
वशब्दान्तिधेयेगामानयवधानन्यादिव्यवहाराविषयत्वात्।अथसामान्याबाधाच्चयान्नुपप
त्त्याविशेषावगामव्यवहारउपपद्यन्ता।ननु किंसामान्यमात्राबाधान्यथानुपपत्त्याविशेषा
वमेगमइष्यतेसामान्यविशेषावाधश्चयान्तुपपत्त्यावातत्रप्रथमपक्षेतदन्यथानुपप
त्त्याविशेषमात्रमवावगतमन्यागोशब्दश्रवणानन्तरंचन्द्रावनोन्निषन्नविषायप्रवृत्तिनि
वृत्तीनस्यातां।द्वितीयउपादानसामान्यस्यविशेषबोधाद्रुत्पत्तिधीरत्नोननावच्छेदएवनवि
शेषबोधादुत्पत्तिनिश्चतुशकयस्तस्यविशेषान्तिश्चयत्वप्रसंगान्नामापिसमाप्तान्नैतदानी

प्रमाणांतरव्यापारविरहानुमानवद्विशेषाणि च सामान्यं विशेषाद्यतिरिक्तशब्दनानिवि
र्त्तु पार्यतित्तदानदनाव प्रसंगात्। अथ तित्त्वमपि सामान्यं विशेषादिप्यतां। अनुगताकार
प्रत्ययावदनीयं हि सामान्यमात्मसात्त्याह त्ताकारप्रत्ययावदनीयश्च विशेषः प्रत्ययात्। वि
शेषाणि च सपि सामान्यं विशेषादिदर्शंरसमात्मासमानमत्ति च मानिष्ठतां। अत्रानित्त्वानित्व
मत्ति धीयताय त्त्रावदनुगतंत्याह त्ताकारप्रत्ययावदनाधीनेत्त दानिधानं धीमनीनदपुक्तमनु
सामान्यवि गतत्याह त्ताकारप्रत्ययाधीनात्त इस्य परित्यक्प्रगमानुयायदपि विशेषाणि चाद शंसामान्यम
शेषदोष न्यध्यिलरपि नवारूढशात्त दप्रतीतः। गोत्वं हि गोपिंडवत्नीलगोपिंडेष्वनुवयावधितिष्ठ
३.२ ते तान्तरप्रथा। तथा सर्वमपि पिंडसामान्यं पिंडवत्नीलपिंडेष्वनुवयावधु। गुणकर्मसामा ५८

न्यमपि गुणकर्मणोस्तु स्वाश्रयगोचरानवाति च देशमनिधात्तुशक्यातद्रूपरशादीनां
मत्ति त्वादशत्वं पि देशत्वादापत्ते तानुत्च। अथ रूपरसादिपरस्परेत्ति त्वामेवाश्रयाश्रयि
त्वप्रत्ययानानिवेरूपरसमादरपि त्ति त्वादशत्वपिनदानुपगमादेशान्तदनिवत्तनात्तदा
नावप्रसंगात्। किं च तित्वमनित्वं च तिविरुद्धं विधिप्रतिषेधरूपत्वात्। अथ नित्वानित्वमे
कामवनत्वमुपयता। अनुगतत्याह त्ताकारप्रत्ययावदनीयं हि ति त्वात्ति त्वामवनत्वमान्ना
साता। न कथं नादवानानिवविरुद्धे। नानिवेविरुद्धप्रतितासाधीनत्वात्तदसिद्धा। अनुगतव्या
वृत्ताकारप्रत्ययावदनीयं हि नित्वानित्वामेकामवनत्वमात्तासता। न कथं तद्दवानानिवविरु
द्धोनानिवेविरुद्धप्रतितासाधीनत्वात्तदसिद्धः। अनुगतव्याहत्तप्रतितासात्तदध्यसकल

डनीलानापलंबुं शक्यत्वेन नीलपीतादि प्रतिभासात् दृश्यापलापप्रसंगात्। जातिर्ध्वनि क्षणि
त्रिवर्णि त्वप्रतिभासविषयत्वानुगतावश्वत्वा। किंच जातिमात्र जातिश्च न पाद्दि। गावो गाव इ
ति क्षिववनबहुवचनेन स्पानाज्ञानारकत्वात्। गात्व। गो शब्दाया अपर्यायत्वमापाद्यन्वाया
रण्डिजातिमात्रवाचकत्वात्। नत्वेदरूस्यानंत्य विशेषणच विद्यानाविशेषावच्छिन्नशक्यत्वाद्वि
शेषो न नीलो विशेषणत्वा घनीलेति रुक्मत्वात्। तादृवमतिदित्त। जात्यानास्तिदविरुद्धानेकां
तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमासोषावकाशसंभवति नातिविपं ग्यात्। शब्दार्थसिद्धिः
इति श्री सामर्थ्यज्ञप्ताला शब्दस्यानित्यतानामाडर्द्धिनि समुद्रमात्रि नाम मानानतो। नित्यनानत्वा ५९
यथाबुद्धिविनाश्यात्। अनित्यः शब्दः स्त्रीज्ञादिक्षमीपन्नाघघदिकृतत्वत्तथायथाघ्रखं तथा वा

यं तस्मात्यान्तुयमस्माच्छब्द। लामवर्दिष्टाणामीति प्रत्यभिज्ञालक्षणप्रत्यक्षबाधितावनाहउअर
षकालात्ययापदिष्टतामापद्यतानिर्वर्णप्रत्यभिज्ञात्यन्ताबापलं तालछिन्नप्ररूढनखकेशादिगो
चरापि तएवामी दन्ता वा नखा वा केशा वेति प्रत्यभिज्ञादयमासादयन्ती दृश्यात्। तथावच्छिन्न एव शिला
सकालताद्रव्यदंशिलास कलमिति त्रद्वापरकालकलामञ्चुस्तरंनासिव दृश्यपात्। तक्किमियं द्वापर
कालगात्ररंगा शाब्दानकमाकलयतउ द्वापरकालविकलामेकाशागाशब्दमानकेवति संसयरूप
तया न प्रत्यभिज्ञामानतामासदयन्तीतिकथं प्रत्यक्षमानबाधिकष्यात्। उ यथापत्तिसत्ता
प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकं करिष्यात्। शब्दश्रवणानन्तरं ह्यर्थप्रतीतिः शब्दस्य वा चंकचेकल्प्यात्। तत्र नि
त्यत्वसत्त्वेव घटतां कथमन्यथा गृहीतसंकेतशब्दप्रध्वंसस्य संत्याति न वार्थे गृहीतसंकेतशब्दश्र

वर्णस्यार्थप्रतीतिरूपजनायतानिवमन्वयव्यादिवाचकत्वापपात्।गृहीतसंकेतशब्दविनाशापि वि
विशिष्टक्रमावच्छिन्नव्यक्तिगोचरगत्वोच्चविसर्जनीयवलक्षणोपाधिनिर्वचनसमयव्यथापिवा
चकत्वोपपत्तेः।गृहीतसंकेतशब्दविनाशपिविशिष्टक्रमावच्छिन्नव्यक्तिगोचरगत्वोच्चविसर्ज
नीयत्वलक्षणोपाधिनिर्वचनसमयसंवेदनापपन्नोवाचकत्वमुपपद्यतां।समवायापियन्त्रयत्वे
वैशिष्ट्यसामान्यमानासात तच्चतत्रककारादिमानार्थविधारणीयइतिसामान्यसर्वधनिवैधनो
यविष्यतां।प्रत्यभिज्ञानमपिसामान्यनिवचनमुपपद्यमानेनव्यक्तिनित्यतामावदयिष्यतानच ६०
त्रीत्रादिवैधर्म्येणनत्वमसिद्धमितिनिमात्रतीत्रःशब्दःसाऽनुनासिकानिरनुनासिकाइतिसकलज
नीनामिदवसंवेदनात्पात्।अथध्वनिसमवायितयानामशब्दस्येदमापादयंतीतिनिवमुदा

त्वादिधर्माणांध्वनिसमवायविरहात्।तदात्वादयोनध्वनिसमवायिनांश्रावणिकपरिच्छेद्यत्वात्।अथ
एवंवर्णंध्वनयोऽपिनामवायवान्तिधीयेतांतत्रवर्णगोचरातेषांस्पर्शनेकावद्यत्वात्।
नचवर्णधायायाःध्वनयोनाम्नौवर्णगोचराःस्पार्शापिनचाघटवत्।नवायवीयासंवेदनान्याश्र
याश्रितस्येवदानवत्वाश्रयासंवेदनयोऽपेतंदियेणत्तदाश्रितस्यधर्मस्योपलब्धिरिति।अ
थाश्रयानुपलब्धावपिगंधोपलब्धिवत्तीव्रादिधर्मोपलब्धिराप्यपद्यतांनवैवैषम्यात्।गंधस्याश्र
यसंवेदनाभावेपिदृष्टत्वात्तंत्राश्रयांतरगोचरा।अथस्वाश्रयसंवेदनाभावेपिजलगोचरा
त्वस्पर्शविदाश्रयीतरस्त्रीवादिधर्माणांज्ञास्यातनतत्रस्वाश्रयग्राहकात्वेन्द्रियेणआश्रमीतरगो
चरस्पर्शग्रहणात्।इहतुध्वनिगोचरश्रोत्रव्यापारविरहात्।किंचवायत्वस्यापिध्वनीनांनांत्रत्रै

कारणावरत्वे शब्दत्वमापाद्यतसंख्यातिरेकिण्यजातिमतः। अत्र परिच्छेद्यस्य शब्दत्वेन मीमांसकैरूप
गमात्। यद्विवाच्य धर्मारोपात्रीत्रादयः शब्दान्तावत्पुरुष्यारोपितरूपत्वान्मिथ्या घटादयश्च यथा च
प्रसाध्यन्ते। एवं च यत्किंचिन्मंत्रैः क्रियते तत्सर्वं मारोपितरूपैः क्रियमाणमनर्थकमापद्येत।
तेन श्रमः कलावैदिककर्मवैफल्यपरिहारमनुपद्येन। न च तत्रादिधर्माणामारोपितरूपतापदे
परात्मसर्वैरपि शब्दैरसात्ताद्विनप्रतीयमानत्वात्। समारोपितरूपत्वमुक्तं कालातीतादोत्पत्त्यासं विज्ञान
दुक्तोपाधिवरूपसोव द्यासंवादनान्यथानुमाः। समिथ्यानुतानतावायानिच्छमवगम्यातोऽप्याधि ६१
कत्वं वर्तीत्र चाहीनोलापपद्यते इत्थं वर्णितं दितमस्मात्रिर्वर्ददर्पिताकृष्यत्वमिति निरुक्तविपर्ययात्तनेदे
वं घटाद्युपमाणाधीनशब्दलक्षितदेहजेदाधीनेसामान्यमपि सिध्यतीति तथा वर्णवादिसामान्यमसच

तिष्ठतां गकारागकारत्वानुगतप्रत्ययान्तर्गतसामान्यानिबंधनादयवर्णकर्मनिमित्ताध्यमा
नानुगतप्रत्ययवाचकोलोरितिप्रत्ययवस्त्वात्तदेवं न प्रत्यतिज्ञानं शब्दानित्यत्वसाधनानुमान
बाधकमवतिष्ठत्येकिं च ह्रस्वत्वादीकल्पकलहस्य कार्यत्वासिद्धप्रत्यक्षप्रमाणबाधितं वि नत
स्य तद्बाधकमवधार्यतां इत्यापि न प्रत्यभिज्ञानमनुमानबाधकमधिगतार्थगंतृत्वेन तस्य प्रमा
णताविरहात्। स एवायमिति हि पूर्वपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नविषयत्वागे विज्ञानमानतासत्तायदि
त्वस इति नियोगान प्रतिपन्नः स्थाननत्वं प्रत्यभिज्ञानमात्मानमासादयतो। अतः कथं शब्दनि
त्यताभावदायतृ। अत्र शब्दे हीनयादिग्णाप्यधिकार्यपरिच्छेदात्वामाप्यमनुपपद्यतेत्यतस्त्वधिगता न
धिगतार्थविषयात्मकात्मनवविज्ञानं प्रमाणमप्रमाणत्वेन तिष्ठत्वं स्थातव्यसमन्वमापद्येत। अथ विस्मि

ष्टवस्तुविषयेप्रत्यभिज्ञाने विशिष्टं च वस्तु सर्वमपरिच्छिन्नमिदानीं परिच्छिद्यत विशेषणाग
मेन त्वेवं सर्वं परिच्छिद्यते। निर्विशेषपरविशिष्टविज्ञानव्यतिरेकानुगमाभ्यां हि ज्ञानप्रवृत्ति
प्रमाणान्तरगृहीतविशेषणव्यापारेणावतारं तु विशेषणविशेष्याकारकविज्ञानविषय
त्वमात्मसात्॥ अत एव विशेषणविज्ञानं न विशेषणमात्रं गृहीते विशेष्यविज्ञानं नापि वि
शेष्यमात्रं परिच्छिन्नं। अतः परस्परविषयस्वरूपपरिज्ञानविरहादनेकविषयत्वेकस्यापि वि
वतिष्ठेत तदेकं ज्ञानं। न च तावद्विशेषणविशेष्योभयात्मकं वस्तु न कामचारि किं तर्हि एका
लावच्छिन्नं वस्तु प्रापयदनिश्चितं कथं नावं प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयते यावत्पर्यन्तं च न तावत्कालच्छिन्न ५२
विनं कदापि नाशयिष्यति। न तु तावत्कालमस्य विनाशाभाव इत्यकालान्तरेऽपि न त्वविष्यतीति

तीति समानमीदृशमात्मप्रमाणान्तरसाध्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वसाधनं तावन्मिथ्याऽवे
दितं। किं च किं प्रमाणमपरं प्रमाणमीदृशमानं प्रमाणमभिव्यक्तेनावा। न तावद्व्यापकत्वानुसर
तया आवरणव्यापारस्तदुपपत्तेः। नापि संस्पर्शनिर्द्धि व्यापकमव्यापकं वाभिधीयते। न ताव
दव्यापकमनित्यत्वं शरीरस्यानियतत्व नावयवत्वसातत्वेन शब्दोपलंभप्रसंगात्। नापि व्यापकं
नित्यानित्यत्वविकल्पद्वयेपपत्तेः। तत्र च नित्यत्वसाधनत्व वक्तव्यं। सर्वदा सर्वैरपि न शब्द
स्तद्धीयता अनित्यत्वं तु तद्रूपं चिन्नाशकारणैर वाच्यं। अथ वाय्वादुपलब्धमानस्वरूपा
गगनचारिणां तथापि नमस्ततः शब्दमासाद्य श्रोत्रे वा समभ्यत्य तद्रूपाणि वर्त्तायवो
तिष्ठंति। तस्माद्धनिपर्यायिवायुनिबन्धनः शब्दसंस्कारो वा न तत्तत्वं वाऽत्रात्र संस्का

रपादिदिग्मरुत्संस्कृतं तस्मात् श्रोत्रे शब्दं वा वयत्तास वकिंचिदार्यविकल्पो वा नन्ता वच्छा द्यज्जनाति
लसंपर्कविशिष्टापत्तेन प्रसंगात्तु नाद्य दयः श्रोत्रसंसृष्टस्य संसृष्टविकल्पानुपपत्तेः। न
तावदेदसंसृष्टः सकलडा नाप्ता नसंस्कारप्रसंगात् त्वापि संसृष्टाः किं विंकराः किं विकर
विकल्पानुपपत्तेः। न चाकिंचिकराणां तु पकारकत्वादनेनेति धीडाक वेमापद्येताः किं विकु
रवत्तु पक्रियत्तनतक्ष्यो। अथ निमित्तावारकमरुतामनुपलेन्नादद्दत्तनामपनयः कि
यते। नाविकल्पानुपपात्तारवानिमि रकमरुत्ताद्धिकिमकुत्वमानकत्वं वापरिरिष्यते
एकत्वापगमम्प्रयत्नादीरितद्रावरुत्तानियसंपाता द्वावरकमरुतापनयाः सर्वशब्दो॥ ल
त्तः प्रसाध्यतो श्रोत्रकोवापमंमत्तुसमानदेशत्वे नियतदेशत्वे वानियतारशाह्वयत्रन

देशावस्थनशब्दोपलब्धिरापद्यते। समानदेशत्वे तु शब्दानां समानदेशत्वात्ताववदेके प्रमाणं
रुध्येत। अनंतावयविवनिकवाद्यारंभकत्वं वापद्यते। किं चानिर्घण्डकध्वनीनामप्येकत्वमने
कत्वं वाधीरेदज्ञापद्यते। एकत्वे ग्नि घंडाकध्वनिव्यापाराभिशापादशेषशब्दोपलंभः स्यात्। अ
नित्यत्वा तिरस्कारिकीणो वा न कदाचिदुपलंभः स्यादिति। अनेकत्वे तु प्रमाणविरोधः। श्रोत्रे
तिनियतसंस्कारकमेत्कार्यनित्त्ववतिसमानदेशावच्छिन्नवस्तुप्रकाशकत्वाचक्षुर्वत्। शब्द
संस्कारे विशिष्टावारकत्विमितमरुतामपनयामव ऊर्ध्वेतः शब्दानियच्छन्ति। तदुक्तं ताबायव्यो क्ष
पयाः। निमित्तमरुतो चक्रुक त्वमानकत्वं वा। एकत्वे सर्वशब्दावारकत्वमेकशब्दावारकत्वे वा
एकशब्दावारकत्वे न्नाहतशब्दोपलेन प्रसंगः। सर्वशब्दावारकत्वेतु दपनायसमस्तशब्दोपलन्

प्रसंगात् परिहार्यः। अनेकत्वे तु किं प्रत्येकमेकैकं शब्दावारकत्वं समस्तं वा सर्वशब्दावारकत्वं वा। प्रत्येकमेकैकशब्दावारकत्वे समानदेशत्वं नियतदेशत्वं · शब्दस्य तन्नीसमानदेशत्वमदृष्टमापाद्य तन्नियतदेशत्वे चावारकान्तराणि रिक्तदेशशब्दोपलंभप्रसक्तेः। सर्वेषां सर्वशब्दावारकत्वे च सर्वदा शब्दानुपलंभप्रसंगः। कालादिवदनवस्था वा। एवं शब्दाभिव्यंजकानामपि ध्वनीनां नाम कुत्र समानकर्णे चाप्येकत्वे एकानि व्यंजकानि किमाशेषशब्दोपलंभप्रसंगः। अनेकत्वे तु प्रमाणविरोधः। शब्दाः प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्यनिवृत्ति समानदेशावस्थितानां च सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वाद्घटादिवत्। अथ धर्मशालाकस्तूरीरूपाणि च समानदेशावस्थितानां च नविपहानामसेनशालप्रतिनियतव्यंजकावपि तन्मात्रादिरूपविशेषाः नतिव्यक्तिरानकानः।

व्यंजकव्यंग्यत्वान्नाविशेषः। तत्र प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्या नाम वर्णविपर्ययत्वेन रूपविशेषात्। प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वमसिद्धं रूपादिव्यंजकालोकेन सर्वरूपविशेषाभिव्यक्तेः। तल्लक्षणरूपसमीपस्थकाशस्थाना वक्तान्तरालोकविशेषमपेक्षते नित्यावताप्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वं च शब्दोपलंभाच्चायातु पपद्यते नित्यसेपादितातिशयः कश्चिदवशब्दो वक्तामतेन सार्द्धं तदपि व्यलीकमन्यथा विशेषोपलब्धो न प्रत्यासन्नप्रथानुपपत्तेः परपक्षव्यानान्तरीदं नातिघ्नताजातिशब्दामसान्त्रमाकाशारशंख्यायाप्रभावात्सकदेवगोलकाकारामन्तःसमुत्पन्नः सर्वतादिक्कान्मद्दतः शब्दानारणात्। तत्राक्रान्तिवकामलमकान् शब्दः समुत्पाद्यतान लोल्पाःन्तराल्पतमइतिषड्दति शब्दाशब्दादशान्तदावस्थि

ते॥ उक्तं विरूपलक्षणं॥ अथ शब्दः शब्दान्तरमारभमाणः कथमारभत इति किं स्वावकच्छिन्नकालात्ताग एव
शब्दमारभत इति तत्रनालात्तागनन्तरनालात्ताग एव वा। नियतकालात्ताग एव वा न नाद्यः शब्दः पि
द्यः सर्वशब्दानामकनालात्तागापत्तेः। न द्वितीया नालात्तागान्तरतद्दलावच्छेदेन पदं तत्र सी गात्ताना
पद्धितीयः क्रियारहितत्वाच्छाबरुद्धनालात्तागानन्तरनालात्ताग त्वात्मरणावनन्तसमावनका
यरितानावच्छसंगात्तादिरवलोवितशब्दोपलंतत्र संगाद्वतीयापिनसरणि रातिसितत्रल
दितापिनस्यापिश्रवणच्छसंगात्तानिवमाघांनिमपद्यायारनत्वपगमेनेवपरिरतत्वात्। ५५
मथमसरणिसमालीवानउयः पूर्वमवादितद्दसमवायिकारणस्वरूपपरामर्शविरह
निर्वृत्तेनी। शाब्दाक्तिशब्दान्तारात्पशारात्वंतावत्समवायिकारणी। असमवायिकारणस्य चार्यस्य

वायिकारणस्य चार्यस्य न्नाशाय स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतत्वात् वा कार्यमारभत यथा तन्तुपि
डसंयोगस्वाश्रयद्वि तन्तुकमारभते तत्समवेतत्व महत्परिमाणोत्पत्या शब्दोपि स्वाश्रय
एव नात्मादशशब्दमारभत इत्यतः क्रियाविरहात्पिण्डपिंडसंयोगवत्स्वाश्रयसमवे
तकार्यमिवकारकत्वं नकिंचिदवद्यमापद्यतानापिविरविलंबितशब्दोपलेत्वच्छसंगस्तदा
त्पत्तेराक्षूत्पलपलेतात्। अथ शब्दानित्यत्वानुमानस्य तन्नित्यत्वानुमानेनावकलुष्यते।
नित्यः शब्दः स्पर्शवत्वाभावे सति विशेषगुणत्वात्पप परमाणुरूप
वान्तातथानित्यः शब्दः स्पर्शविघ्यत्वादात्मवत्तातत्विवत्वासाध्यचनिधमात्यात्वसतिस्त्रो
त्रयात्मत्वाद्वद्देवत्वादित्यचमादीति। एतत्रापर्यालोचिताभिधाननामकस्मिन्विषयविरुद्धा

न्तुमानद्वयस्य समावस्थायोगात् तावकं वतमारीत्या। यानुमानविरुद्धमनुमानं कस्मान्नो
त्पाद्यत एकस्मिन्ननुमानद्वयसमाने प्रथमकल्पस्वीकीयानुमानं स्वयमप्रमाणमन्यथाप
तीनं चाप्रमाणमपरस्य बाधकादिति द्वितीयविकल्पे परानुमानमप्रमाणं कारणमन्तरेण ब
क्तुमशक्यं। अथ प्रमाणद्वयोपनिपाते संदेहः कस्यापि न स्वविषयव्यवस्थापनसामर्थ्य
मानयाति निर्वंशसंशयानुच्छेदप्रसंगात्। अथ प्रमाणेनानुपनिपाते संशयोच्छेदे दृष्टविष ५
प्रतिपद्येरन्नातन्त्रापि विकल्प्यते किं प्रमाणान्तरमनुमानेनानुमानान्तरं वानानुमानेनाबाधविपरी
तार्थसिद्धिर्वा कानुमानं तावन्न संशयानुच्छेदप्रसंगात् तुल्यकल्पतावत्प्रमाणानामप्राप्ययोऽ
कास्य प्रतिपत्तेः संदिग्धानां स्वात्मन्यात्। नापि मानानन्तरीतद्धिकिमनुमानद्वयानुकूलनामाप

घातात्। अन्यतरानुमानानुकूलत्वात्। न तावदनुमानद्वयानुकूलनामनुत्पत्तिमदिति द्वाया
रपि मानान्तरसहकारिणोः परस्परविरुद्धार्थोपस्थापकयोरनुमानयोः संशयानुच्छेदप्रसं
गात्। नाप्यन्यतरानुमानानुकूलतामनुभवति तदनुकूलितानुमानस्य प्रतिपन्थित्वानु
मानान्तरविरोधात्। निश्चायकत्वादकानुमानानां तु तीव्रमन्दानुनासिकादिवद्दोषवत्ता
सिन्धाप्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वा कालात्ययापदिष्टदोषदुष्टानां वक्ष्यमाणता। प्रत्यक्षिणयोऽप
स्थान्तावावदातकेनापि प्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वात् सिवावक्षरणीयान्यथोत्पान्नानष्टा से परस्पात
कुलकलहस्यादिनापि प्रत्यक्षेण बाध्यमानं वा तेषाम प्रमाणता। अवतिष्ठते ऽथासे तके
दर्शनप्रवायवत् उरुप्राणिरक्ति निश्चयद्वयत्वादिति प्रत्ययादितदपि वेद्य वा सिवे रासिद्धं।

नचशब्दस्य द्रव्यत्वावदानमानमस्ति। गुणत्वजातिमात्रसन्निनियामकत्वविरहात्के
न्द्रियावधत्वादित्यादि बहुधानिर्यायिके रनुमानमत्राश्रयि॥ दशसीनरप्रामाः किंयाव
त्विनद्रव्यत्वानुमाने ऽतीरवपरादृतं यथावसरं चमे यापि निराकरिष्यामो। यत्तु अनि ध
माश्रित्वसत्तीतिद्दत्तुविशेषणमवादि तव नातद्दसिद्धमानाऽसिद्धविशेषणात्के
ऽ। अप्रसिद्धतावविशेषणस्य प्रवीमवनीडत्वादि धनिधर्मनिराकरणावसरदर्शि ६१
तवानादेवमपास्तत्वपरपक्षमनित्यत्वसाधनानानुमानमवनिरवद्यमवतिष्ठते। केचिद
नित्याः शब्दाः कार्यत्वाद् घटवत् कार्यत्वेन सर्वमनित्यमिति यापटदृष्टा कार्यं शब्दस्मात्तथान च
कार्यत्वमसिद्धं कार्यत्वाप्रापादकप्रमाणानुपपत्तेः। कार्यः शब्दो विभुविशेषगुणत्वात्सुखव

वत्ज्ञानवविभुविशेषगुणत्वमसिद्धं तद्भावदकप्रमाणप्रमाणोपपत्तेः। शब्दो विभुविशेषगुण एकदेश
वृत्तिविशेषगुणत्वान्वयवाधादाया स्मदादिबाह्यकरणग्राह्यत्वान्तत्वं तिद्ध्यात्वसद्रूपत्वा
दात्मवत्ज्ञानवान्स्वरूपवत्त्वाद्वापचयत्ननिराकरणएवं व्याप्तियात्स्पर्शनिग्राह्यान्तपिरूपव
त एव त एवं द्रव्यस्योपलब्धेरित्यनुमानपरंपरामावहन्त एनं ग्रहुमानपरंपरापहीनश
त्कि नसारमस्माकमानामानत्वाद्यस्तु ग्राह्यानिग्राह्यशक्तिद्धातिविरस्थानाशक्तिनित्यत्वावि लि
इतिश्रीसामधडश्च॥ ॥तावच्चनानामविद्यांमयं यस्य वा व्याप्ति तं अतावामयतानस्य
साध्यमानात्वध्वनादिवादविषायात्वा वक्तारठन्तय वादिघतिपन्नाश्रयाप्रत्वेत्वादिकारक
दक्षातिरेकिनिमित्तनि बंधनत्वस्तसंस्कारावप्रत्नुत्पाघात्प्रघमानत्वोपोयसंस्कारावप्राप्त्याघो

त्वघटत्वतदतिरिक्तनिमित्तनिर्बंधनाय यास्तु तत्तालोपलंभात्प्रत्युत्पद्योत्पद्यमानाघटत्वव
द्वारा तत्तालोपलंभानतिरिक्तघटत्वन निर्बंधनत्वस्याव्याघातस्मात्तथा। नत्वोन्नयवाघ
वि वाद तत्तत्तत्तालोपलंभेन निर्बंधनानिमत्तानाव च्छेदव्यवहारस्येव रंच्य व्यवस्थिताकृत्ति
तिसाम्यं ते इवीयादृशघटवच्छिन्नपितृत्वमि तत्तालोपलंभेन तादृशत्वनयास्तत्तत्कीटादृर
प्यतावच्छेदव्यवहारप्रसंगात्। नापि तत्तालोपलंभेन तद्या तादृक्ज्ञानसंसर्गीयाग्या घीता वच्छे
व व्यवहारादृष्टत्वं केवलत्तुपलब्धमानपि तत्ताल समाप्तु पलब्धमानकीटादरताव च्छेदव्यवहार
विषयत्वमिति वाच्यं घटत्वादि तत्तालोपलंभ मित्वपि तदत्तावच्छेदव्यवहारप्रसंगात्। अथ मिप्रदे
शः असो ह्रीदि नि केवल तत्ताताग्रपलंभ जनि बंधन मत्तावच्छेदव्यवहारे मात्र्य रचित्वपद्धिनः। नि

विकल्पानुपपत्तेः केवलं तत्तत्तलरूपस्य ज्ञानतद्धर्मिवायदितत्तदुद्भूतन्वय्यनिरूपस्थापित
त्वगं नाडिघटव्यापि तत्तालननिष्ठत्वमतस्तच्चापितदवच्छेदव्यवहारः प्रसज्यतां। अथ तद्धर्म
स्यापि घटसहानवस्थायीनदिपरीताव्यासत्त्वापयताः घटसहानवस्थायिनां धर्मस्याः फ
पगामघटविरोधीनामीनतरणतावच्छेदकताः। घटसहावस्थायिनश्च तास्यापगमघटा
लोद तत्तालोपितदवच्छेदव्यवहारः प्रसज्यतां। अथ तावद्भ्रमयवादिनापि किंघटमघटं वा
तत्तलमत्ताबालंबनमिप्यते। न घटतत्तालालंबनत्वघटालीदपितत्तालतदवच्छेदव्यवहार
प्रसंगादपरिहारः स्यात्। अघटतत्तालालंबनत्वे त्वंकुरनरालाद्य पत्रमघटरूपस्य
घटात्तावरूपत्वात्। व्याघातनयादोषपरिच्छिन्नदीपयितत्तत्तलमात्रमत्तावीलंबनत्वसुख्याता। नम्

नयविशेषाद्भासीनं भूतलमात्रमेवाभावव्यवहारं वारयिष्यतीति किमभावकल्पनया। ननु भू-
तलत्वसामान्यविशेषवत्ता भूतलस्य घटालंबनत्ववत् तदभावालंबनाच्चापगमात्। न च
घटालीढेपि भूतले तदभावव्यवहारप्रसंगः कारणांतराधीनस्फुरणस्यानावस्थात्रयेस
त्यपि घटस्य वास्तवाभावानां वा तात्। अथ न भूतलोपलंभमात्रमभावव्यवहारहेतुरुच्यते किंतु
दृश्यप्रतियोगिजिज्ञासापन्नेन भूतलोपलंभेन। अतः कथं सघटेपि भूतले न तदभावव्य ६८
हारप्रसंगः प्रत्यक्षाज्ञानसंसर्गाधीनतया भूतलोपलंभसमनि जिज्ञासानिहेतोः। न तदपि व्यव
र्कं वृषवदन्यागंधी भूतलवत्ता सादृष्टिसादृष्टिं सांगमानं मुखसारो रूढः यावदपि भूडूभूडिं दिहस्ता स
ज्ञावतदभावव्यवहारप्रसंगात्। अथ परत्रालीनदोषदर्शनाद्दृश्यस्मर्यमाणप्रतियोगिनि

भूतलोपलंभस्य तदभावव्यवहारहेतुरिष्यते। निर्वघटालीढभूतलातिरिक्तादरोषवत्तदुप
यमानघटाभावयमिदं न्यत्तावद्व्यवहाराभावप्रसंगात्। अथ मा भूद्भूतमीजिज्ञासाद्य प्र
तावद्व्यवहारादनवोविज्ञानामवस्तुत्वविषयस्यमुत्पद्यमानं सद्व्यवहारं हृद्यविषयोत्तर
णाव रंजानावद्व्यवहारं करिष्यति तस्य तत्राच्चयस्थनिरकान्त्यप्रयापारोपलंभः। न च
नलज्ञानं भूतलगावरमनाभूतलसद्व्यवहारं कुरुतां घटस्तु भूतलादन्यो गतस्तत्रानाव
व्यवहारं प्रसाध्य घटालीढभूतलज्ञानं च घटमपि विषयीकरोति। ततो न तत्र घटाभावव्य
हारः प्रसज्यताम्। अथ भूतलोपलंभस्य स्वविषयादन्यस्य घटादेरसद्व्यवहारहेतुत्वं प्रति
पन्नप्रतियोगिनोपि तदभावव्यवहारप्रसंगात् तदस्मृतिप्रतियोगिविषयस्मरणं तत्रानपे

नरस्य कारिकारणोपगतत्वात् तथाप्यापत्तेश्च स्यान्नावच्छ्यवहाराहेतुत्वोत्फुपगम्य वर्त्तमान
कालावच्छिन्नत्वतत्वालोपत्तेर्निवर्त्तमानकालस्य च तत्तविष्ट कालगणाचाराधिष्ठितायोग्यता
वद्यवहारस्य सहेतानितस्यारेय कालावाछदेनत्वात्त्वाद्यापत्तेरुक्तकालावाछादनिवाना
वद्यवहाराहेतुतामापद्यतां ग्रातोद्भूतालापत्तेंतस्य वर्त्तमानतयानकालएवनाम्नीतिपव
ह्नाराघुघातां त्रतीतत्वतलापत्ते नहेतुकत्वमासीदिति यवहारउपपद्यतानतस्माद्भूतलाप
लेनएवाच्चयव्यतिरेकवानुनावानावद्यवहारहेतुरुच्यातातिननतत्स्यादेतुकल्पनाय
पघताच्चयस्य विषयत्वनलादच्य वंघटस्याकिंप्रतिनासानावनिवंधनस्तु चातद्वानाहनि
वंत्र्यधर्नवाततत्रप्रयामकात्यप्रतिनासानावस्यानावस्यपत्रादनावएवपर्याप्यणपयाति

लीढत्वतलज्ञानमवस्थामेवविलत्वणामपलीयांनत्रत्वतलज्ञानंतदनावद्यवहारकारण।
तद्दिलत्वणंउघटालीढत्वतलज्ञानंसद्यवहारहेतुरपलीयां।एनावतेचानावद्यवहार
सिद्धिरलमनावकल्पनयां।निवंत्वनागगावरविज्ञानस्यानाद्यवहाराहेतुत्वावाल्फपगम
घटालीढत्वनागगावरविज्ञानस्यापितदनावद्यवहारप्रसंगातु।त्रयघटालीढत्वतलज्ञान
स्याधिकप्रामयगावरत्राच्चतदनावद्यवहाराहेतुता।निवंत्वतलद्यवहारस्याप्यनावघ
संगात।किंचानावानत्फुपगाममणिमेत्रादरनावानावः प्रा।म्नातिलितयारयथाकथंचिद्घवास्तु
नावच्छिर्दाकादिकार्यंउत्पत्रयांतत्रनावा त नावःप्रा त्रादिवानावास्तावसततामवघटादिः
स्वकार्यंविदध्यात्। नतुमुद्गरस्यापाराद्धिरलकपालमालात्पादनार्थंघटादिःस्वामर्थक्रियां

९०

करिष्यति। अथ घटान्तरोत्पादनस्य किमायातं येन नाशोऽस्य कार्यं न करोति। तावतार्थान्तरो
त्पादोत्पादेऽपि तावदस्य किमायातं येन नाशोऽस्य कार्यं न करोति। अथ तावदस्यान्त्यविरोध्यु
दयान्तरोत्पादे न तावदस्य कार्यं विधातुं समर्थो। एतच्च कपालमालोत्पादेऽपि तुल्यं।
अथ घटनाशनाशोत्पादकारविरहे कथमियमस्य विरोधिनी। अत तावदपि घटनाशनाशो
त्पादकारविरहे कथमस्य विरोधीति समानं। तस्मात् तावदुत्पादेऽवविरलकपालमालोत्पादे
ऽपि न तावदस्य कार्यं करिष्यति। अथ यस्य कारणं कपालमाला विनाशविरोधिविरहस्य का
र्यं कुर्यादिति न विरोधिकपालमालान्तरोत्पादात् तत्कुम्भकारव्यापारप्रसक्तौ वा ऽवि कपालमाला
तु नश्यद्व्यापारप्रसक्तौ वा प्रति कपालमालान्तरस्योत्पत्तेः परमाणुरूपतरादिपरिमाणाद

णिकपालमालेति। अथ विनाशे घटादिमत्कारणं कार्यमनुत्पन्नस्य करिष्यति। न चैवमनुत्प
न्नस्यापि मृत्पिण्डस्यावयवविरोधिसद्भावात्। तस्मान्न तावन्नाशविपिण्डस्यानुत्पन्नस्य वा न
कार्यकरणप्रसंगः। अथान्तरान्तरावयवप्रबन्धेन वा नावस्थानं शंसंगिरं। न तस्यावयवावय
त्वेन तावन्नावयवव्यवहारात्तावत्प्रसंगात्। यत्ता वह्निसंयुक्तकपालमालितानावयववद्वारकारिष्य
तश्चावाचनविचक्षणाः सदवघटकपालप्रतिकपालादिपरमाणुधीनतदवयवावयवप्रसंगः
तावयवव्यवहारात्तावत्प्रसंगात्। न च कुम्भकारव्यापारादिप्रसक्तौ वा कपालमालावान्तर्पिण्डादि
स्यावयवारम्भमानान्तरावयववद्वारदे तावान्नविभक्तौ शानतरूपविरहरूपरसकर्मादीनाम्
तावन्नावतत्तद्विभक्तौ ज्ञानान्न च वस्तुस्वरूपत्वादनिर्वचनीयत्ववद्वारोऽयं घटस्तावत्तावदेव

त्तुच रूपालोकोपपात्तेः। व्याप्तत्ववद्व्यतिरेकाभ्यामहत्तिनिबंधनः। परस्य रूपादिद्वारे
पि चक्षुर्नाम तावानावन्नोपपद्यत एवेति। अथ यस्तु क्रियादिव्यापारानंतरं घटादेः परप्रवृ
त्ति तत्र घटोस्पदं प्रतावाप्तावान्तरस्थापि नाववर्त्तत तत्र घटवादव ज्ञात्वा नरमपि न कार्य
क्रियात्। अथ यावत्स्य घटसंबंधस्स एव न करोति। नैव तु तत्र यस्तु तावत्ताव संबंध
प्तावान्। अथ घटस्थेवाना वविरोधात्स एव न करोति। नाकिंचित्करस्य विरोधार्थात्
पपात्तेः। नैव तु तत्र रूपविरोधदर्शनात्। न चाकिंचित्करस्य वध्यघातकविरोधात्ताव 93
दिसहानवस्थानलक्षणं विरोधमावदयामः। सहानवस्थानलक्षणविरोधे घट
ने यावत्तावत्स्थाव घटेस्थितो वा दृष्टः। अथ यस सहानवस्थानं सहस्थितिरनता का सत्वनाताव दृष्टः

तिरिव्यतत त्वथानवस्था दोषावतारात्र मूलक्षता तन्नावादिदिनाति तत्प्रातः प्रामयरूपात्तावस्ति
क्षि॥ इति श्रीसामंथडस्याछा॥ चक्षुस्तावानेवायातावं मन्यते। मयत तत्परा साधते सांप्रतं तस्य प्रमा
णत्वयाम यता। इदं तावद्विंद्रियमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मन्तावत्संविदि सामर्थ्यमादर्शयि चक्षुणत्तदादि
पादापदि ष्ममत संतु सरहश्यात। हश्यात वहश्यानुपलब्धिरं तावत्संविदि सामर्थ्यं मा तच्चक्षुनक्ति
मियमिंद्रियव्यापारप्रवृत्ता कल्पनां कल्पतां वादृश्यानुपलंभ प्रति तावतीननावदृश्यानुपलंत
व्यापरस्य वा कस्याविदतासा वस्यान्वयव्यतिरेकं न्ताडाःतावत्संविदि व्यापारः प्रतिषिध्यतां किंचिं
द्रियनिरापदृदृश्यानुपलंत एव तत्प्रतिषिध्यता। इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुगामिनी पुनरतावत्सं
विदिव्यापारः प्रतिषिध्यतां किंचिंद्रियनिरापदृदृश्यानुपलंत एवैवाकात्तावत्थमक्षु निबंध

नान्तवितुमुत्पद्यता यदि पुनरात्माप्रत्यक्षं तत एवेंद्रियव्यापारो व्यापये तन्न तर्हि रूपादिप्र
तीतायामींद्रियव्यापारनिर्बंधनात्तावत्तुस्य चाभींद्रियव्यापारजन एतव्यापारस्तावन्तु आ
यरूपादिप्रतीतीनामिंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्संवेदनात्र ड्डारूपमय ाकथानीति
साक्षादिंद्रियजन्यत्वमुपपाद्यतां तर्हि तावत्संविदापींद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाना सं
वेदनान्तर्दर्शनेत्याहरणविज्ञानानां दृष्टिमिति समक्षरयामीति साक्षादिंद्रियजन्यत्वमुपपद्यतां। अथ
रूपादिप्रतीतावींद्रियव्यापारवाचकनास्ति चेत्तावत्संवेदनं च संबंधस्तावन्नाम वाचकोऽसं १४
बद्धमेव रूपादव्यापारागात्वरः संबंधः पुनरिंद्रियस्य तावन्न संयोगः समवायो वा तावत्तु न
बोतावत्संयोगस्तस्य द्रव्यापोह्यारेव तावात्। नापि समवायस्तस्याऽपि द्रव्यादिपंचपदार्थवृत्तिका

संयुक्तसंयोगादयस्तु न मूलाक्षर इत्तावन्नेवन्तवितुमर्हंतीत्यातानात्ताव ज्ञानमद्व्यापा
रप्रतवीनस्वपक्षपरपक्षासिद्धा॥ किं तव दर्शने संबंधो नास्ति समवायदि तव दर्शने नास्ति
मास्तु नाम मम तु संयुक्तविशेषणादिरत्तावेंद्रियसंबंधोऽस्त्येवान्वयतत्वापि नास्ति चक्षुरादेरि
वरूपादिनाऽयोग्यतास्य संबंधोपपात्र॥ अथ संयोगसमवायसंबंधाभावेनो विशेषणवि
शेष्यतावानन्तदत्ताविनवितुमर्हति। संयुक्तविशेषणभावासात् दंडीत्यादिज्ञानं दंडा
दिकमात्रासात समवायेन नीलघटादौ तयोर्घटादिद्रव्ये गुणकर्मादितत्वस्यस्तावत्
संबंधविरहेतु न विशेषणविशेष्यतावानत्तासात्। अन्यवत्तासमाने स कथमुपपत्तु
मुपपद्यतां अन्यथा घटे तत्त्वं समवायान् गुणकर्मणीत्यादौ उभयरूपं विसंबंधविरहेऽपि

विशेष्यताविशेषतासामान्ये वैविवादविषयत्वात्। एतादृशविवादविषयायां भूतलेघ
टानयनेऽव्यभिचारात्। कथमसौ विशेषणविशेष्यताभावाभावदिति। नहि दृष्टविपरीत
मभिधीयमानं मनीषिमानानादयति। कृतश्चोद्भूतानां मानामादाकाप्ययाममात्रेण सं
तोषमावहति। संयोगसमवायसंबंधापन्नो विशेषणविशेष्यतावच्छेदेनादवादिकं
नावगतं धीमतामिति संयोगसमवायवातस्य दर्शनादिति चेन्न संयोगसमवाया
भावापि तस्य दर्शनादर्शनादृष्टामवसवक्तव्यः। नहि विसिष्टुविज्ञानाहतेत्र अत्वोके चन १५
मात्रमसौ त्वा त्वामदो विशिष्टदिज्ञानेवस्संयोगसमवायतावप्येवं तद्भावापि दृश्यतां। य
था दर्शनेवोध्यमन्ताज्ञेतावानवातात्कापयाहश्चे कल्पपपन्नतानात्मनिच्छाया नाकिंचना

लस्फटिकइति संयोगसमवायाभावेऽपि विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्संयुक्तसमवायतामव
वाविशेषणता न नियन्तुं शक्यते। अपि च दृष्टसंबंधव्यमाचाभावान्निधीयते संयोगसम
वायाभावाभावान्न तावत्संबंधाभावः शक्यावक्तुं संनिकर्षसत्त्वात्। अथ कार्ये सन्निकृ
ष्टानि सन्निकर्षापरनामास्वविषयेंद्रियप्रवृत्तिनियमहेतुः। न तु किमिन्द्रियमता
त्वन सन्निकृष्यता। प्रतीतिमेवापद्यते ताथापृष्टे न किमयं प्रतीतसन्निकृष्यते अतश्चें
द्रियसन्निकर्षप्रतीतिरविनियामिका। कथमन्यथा श्रवणादिना चक्षुरादेः संबंधपरे
प्रतिपद्येरन्। अत्र यत्र तु नाविशेषिकसमयगामिनः सेवन्ते रन् कार्येद्यादीनामनप
नमेतावानेंद्रियस्य सन्निधिनामिति। न विरोधणविशेष्यतावच्छेदस्य न स्थूलत्वात्। न

वयन्त्र लंयत्वादवतदितिशाकांवत्कुंते वर्मिन्द्रियनियतरूपत्वानसन्निमः। इं त्रि
यनियतस्वामवतिसन्निविष्टनि धीयातान्तु नरिष्कात्तावविषयविज्ञानात्पत्तावं
प्रियस्य स्वरूपसहकारिलक्षणाशक्तिराकाव्यात्। स्वरूपसहकारिण्यविनता
एवदितिन हतन्यीता। एतच्च श्रीमच्छायरूपणकारगुरुवदनकमलविनिर्गतविविच
वाहृद्धि ला सालसान्निधानां तस्मान्नातावा नावसंविदिप्रमाणोत्तरंशशनापि
नप्रमाणां नरमन्नावावि विकल्परूपणान्नाकातां प्रच्यत्वाउमानागमाक्लिलतप्र १९
प्तिदेन परस्परयाहत्तवस्तुप्राप्त्य। वतासंतान रविवक्तितान्नावलक्षणप्रच्यत्वादि
स्थापितित्र मात्रासाना। चमाऽज्ञानकवं उ साधारणरूपस्तुप्रयात एवं वयस्प चितान्त्रया

स्यावलक्षणांतरं। नदुक्तं प्रमाणपंचकं यत्र वस्तुरूपेन ज्ञायते वस्तुसत्ताभावाभावार्थत
त्राताव प्रमाणतेति। निर्वं प्रमाणपंचकाताभावापिद्धिज्ञानोऽज्ञाताभाव प्रमाणमुच्येताय
दिज्ञातस्य ज्ञानं प्रमाणपंचकाताभावनिबंधनं प्रामाण्यं ताभावनिबंधनेयाण यदि प्रमाणपं
चकाताभावनिबंधनेनत्वविद्यायसरमासादयेनीतिवविरामतुं। त्रयप्रामाण्यताभावनिबंध
नेतत्वनिवायतिरेकत्राश्रयादोषः प्रसाद्धेता। प्रामाण्यताभावसिद्धोदिप्रमाणाताभावः सिद्धिः
प्रमाणाताभावसिद्धोचप्रामाण्यताभावसिद्धिरकापायनदपरापायाद्वतयात्ताववप्रसंगः। त्र
त्येंद्रियवदविज्ञानप्रयप्रमाणपंचकाताभावा त्तावसंविदिप्रमाणमुच्यते। निवमत्तस्वल
द्यवस्थापामपिसेविदनप्रसंगात्। त्रयवस्तुग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं चापहृत्यमाणम

त्मावसंवादनेकथंतद्दत्त्वावगावत्तौउक्तंचात्रद्दीचावस्तुसत्त्वेस्य चार्थप्रमितायाः
गिनोमानसेनास्तिताज्ञानंजायते ज्ञानोपलब्धायते।निवर्मागमात्रगृहीतेपि वस्तुनिमणिमा
णिक्यादिस्मरणवृत्तद्दत्तावसंवादनप्रसंगात्।तद्रूपावदर्थायामग्रहादियद्दणेतत्रस्मर्यमा
णानांमणिमाणिक्यादीनारस्यादिस्तदानींयात्रावसंवादनप्रसंगात्।त्रमिंद्रियणापेक्षारग
हादियहणतत्रासतोस्मर्यमाणानांमणिमाणिक्यादीन्द्रियविशेषाणांरूपादिस्तदानींचा
त्रावसंवादनप्रसंगात्।अथादृशसन्निधानेन्द्रियविशेषालोकाद्यपेक्षमाणंकथमत्राव ११
संवादनेतदत्तावत्तावत्।निवमेदंसतिप्रत्यक्षरूपतात्प्रसंगात्।एवंसामग्रीकार्यंकिंच
त्यक्षामवहहा।हथक्सामर्थ्यानवधारणात्नप्रमाणांतरत्वमतिप्रसंगात्।किंचप्रमाणपरि

ज्ञानत्वात्स्वतःप्रामाण्यंप्रमाणेनेत्यर्थः यतोनयनादिजन्यत्वादुपपत्तेः इतिवासौकस्माज्ञो
ध्यते।स्थायित्वेसत्यबाधितत्वात्प्रसङ्गात्।निवमन्नात्वोपपत्तेर्नाहेतुत्वंतवकारादिम
मवधानप्रमाणपरीक्षकानांवस्तुतत्वलापत्तेर्नाहेतुत्वात्।तस्मान्नप्रमाणपरीक्षकानां
प्रमाणंसंवादार्थक्रियाद्यविधानमेवात्रावसंवादनानास्तिनरत्नावप्यत्रावसंविदात्ना
वान्नायदाक्षिणवकुलमालालाक्यदवीयराजकुलमालोकयन्।किनसित्वेच्छात्सरवादव
दात्राद्वकुलेचयाहपुरइतितदेवनास्तितत्राहवदत्तइतितदत्रावप्रतिपद्यते।नच
तत्रावसंवादनोहव्यापारसंतानादवकुलादर्शनयातव्यापारविषयत्रावविर
हात्।तस्मादृष्टाद्युपलेत्वादवतदत्रावंप्रतिपद्यते।इहकुमारोपलब्धेरात्रावोपलब्धिरे

तु न्तावांच्यत्रापिसिवादेतुस्यात्तिमत्वर्थो। तदसद्वर्त्तमानान्तावसंवेदनसंसयान्तावप्र
सीगान्न् इरूपतेवास्तो तदानींनासीदिदानींतनज्ञानस्ति वानवजिक्कवर्त्ती। च्चयनायंस्त्र
न्तावात्तुपलंनस्य यस्त्वसमाविष्टान्ता वावाधकच्चेकिं। त्पलेनस्वन्तावपर्यालोचना
वासनतदानींनासीदित्यतीतकालावाछादनान्तावनिश्चयाज्ञायात वर्त्तमानकालाव
च्छेदनत्तु नरिदानीमस्ति वानवेति संसयोप्युपपद्यते। अयमेवस्वरूपलेतस्यस्वल
वायेनकश्चित्कार्ये निर्विशिष्टइशयाताततदप्यवाराकारत्वेनसामान्तासत्त। तदानींनासीदि १८
त्यानन्तरनीतकालपरिकलितसत्त्वगतत्तालवावाविधीयतां तत्र तविषयपरिकल्पना
कारस्मृतिरेव वा तत्तु नत्वा। तावस्यत्रमाणन्तावविरहेतज्ञ च्चात्तु सन्तावा तुपपत्तेः। नचा

शेषधीः। अत्रोत्तुरु हय मासादयता। अस्या निमित्त प्रतिवादिनाविदंतातत्रानाद्यविद्यापद
र्शितालौकिकवर्णपदविनागमनवयवानवदा कोनिमित्तमिति। केचिदाचक्षते। अपार
त्तु वाक्त्ववत्त्वं पदपदार्थानुतन्वापज्ञातवान्नान्तदसद्दायमन्त्य। वर्णविज्ञानामके
तुपद्योकं वर्णत्तत्तावाकृतनावनान्तदत्त नवस्मरणदर्पणारूढो वर्णमालामात्र दाता।
स्थाकांक्षायोग्यतासंनिधिसधीचीनार्थान्तरानित्स्वार्थानिधायीनिपदान्यवतंपार।
पदितत्तिन्नापदार्थाकांक्षायोग्यतासंनिधिसधीचीनावाक्यार्थविज्ञानाद्धेतवइत्य
परसंगिरेत। नतावदुक्तविशेषणमनवयवं वाक्यमवकल्पते। नहि पाकार्थता दाहे
त्तरवं स्मृतं स्वात्तु तत्तवाक्पापरिकल्पता त्त्यथा तु पपद्यमाना। अर्थतुतवालदाक्षाम्स्मृतिसमा

रात्राक्षात्स्वावच्छिन्नत्वापि वाक्यरूपमकृतमवयविनमसत्त्कवलस्यैव व्यापि नमस्तु तावत्
विभुत्त्वमस्यैवं विन्नागमरवीडंवा। ननावरवमाहितविशेषणमवयविनमस्तु तावद्व
यवरूपस्यरूपयितुमशक्यत्वात्। अवयवावयविपरिमाणाच्च न परिमाणानावाना
हस्येन वस्तुत्वोमव्यापिनो न कस्याप्यवयवात्तविभुमीशानां। किंवसमवायित्वात्तावात्व
यवा तिथीयोतावस्तुगगनप्रणनसमवायिनोत्तविभुमहं तिद्वयास्थितवसमवायि
कारणत्वानात्तिवयकार्यसमवायापत्तेनानुपपत्तिवायवीयावयवारंभकत्वस्थवस्तुनावद्व १९
ताततपिनमस्थावाहिनावस्तुनामानुतरविनास्तिनाममहत्ताकामवयवारेनानावान्
नरवतुकमतानावितावसावयविर्नत्तद्समवायिकारणीवाघातिपञ्चारयीतान्यथय

त्तावातुत्तव एवानावप्रामाण्ये कारणं विवादविषयविज्ञानस्यानुत्तवाकारत्वासिद्धेः। कथं ज्ञा
नासीतिपर्यनुयुक्तस्य प्रमाणपरीक्षकासावन जानामीतिव्यपदेशासिद्धेः। एवं तु पर्यनु
युक्तस्य व्यपदेशाहरूपतस्मरामहं न मया देवकुलेऽहं वदत्ता हष्टइतिययाप्रतिना
सीरतावात्तविभुमीशानां आनानुत्तवाकारे विवनीस्थितिरवपरिशिष्यात्तस्मादतादवस्थ
नुत्तावात्तविभुमहीति नदानीमनुत्तवाकिन्नत्रिंद्रियव्यापाराक्रातवस्तानयाकवलमे
त्वद्वियमत्तावानुत्तवेविषयतुत्तस्तहानावस्तुपर्वालोपिप्रतियोगिस्मरणस्य सहकारि
णस्तदानीमत्तावानुत्। एवं सत्त्वावभानावत्तावाशस्यानतादवकालदेवदत्तो नास्तीति। न च तदा
णस्तदानीमत्तावात्। एवंसत्त्वावनानावत्तावाशस्यानतादवकालदेवदत्तो नास्तीति। न च तदा
नीप्रतियोगिस्मरणात्तावा। यमितरुना स्वीच्छानुत्तावात्तविभुमहीति पर्यनुयोगानंतरं च प्र

तियोगिस्मरणं तदानीं नासीदित्युक्तं तावता तावदिति॥ नियमउक्तवस्योनयन्तावानुपल
ब्धिः। उक्तनययात्युक्तनावाद्युक्तयातस्सविकल्पकान्निर्विकल्पकात्तदानीं। तत्र निर्विकल्पको
वस्तुस्वरूपालोचनामात्रं। सविकल्पकस्तु जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्राहकः। तदुक्तं
अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं। बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजं। त
तः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमतेति। न १८
नु सविकल्पात्पूर्वं वा स्वात्मप्रतियोगिस्मरणमपेक्षमाणो निवनदस्तावस्तावत्तु। निर्विकल्पकस्तु २८
नास्वात्मप्रतियोगिस्मरणमपेक्षते। अन्ततः प्रतियोगिस्मरणानपेक्षः स्वधर्मिवान्तावानुपलो
व स्वनाशको भवत्कुं॥ विवादास्पदं निर्विकल्पकं स्वात्मप्रतियोगिस्मरणानपेक्षं निर्विकल्पकत्वा

चाद्वस्तुविषयनिर्विकल्पकवदिति। न च निर्विकल्पकमेव नास्तीति शंक्यं शंकितुं स्वसिद्धो
त विरोधप्रसंगात्। वासनाद्यभावादेव नावसविकल्पकात्तावच्चसंगावतः। अथ यादृशी तारक्ष्र्वम
णारवधारणं तदभावे तदेव प्रतिपद्यते नायं मणिः स्वच्छ इति। तदुपलक्षितदशायां पूर्वकाले
एव तदभावस्याभावमनुत्वात्। प्रतियोगिदर्शनवतस्तद्भासनाद्बोधस्मृतिरवर्त्त चेति नासीद
यं तत्त्वतिनायं दृष्टस्वचावति। नायं दार्ष्टान्तिकस्याप्यवृत्तावादृष्ट इति तात्पर्यं। किंच दृश्यमात्रस्मरणो
प्रतियोगिदर्शनवसेदिदेव स्यादवच्छिन्नतदेष एवसदेशो मया कवतन्नावल्ला। किंतं कि
मर्थयमासीन्न च किं वा नासीदिति। निर्विकल्पकमेव नहि किंचनस्वभावस्तु मा स्म सविकल्पकं से
तदानीं प्रतियोगिस्मरणाभावविकल्पविज्ञानाभावादविरहात्। निर्विकल्पकं नो

सकलात्तावावच्छास्य यथा समर्थप्रतियोगिस्त्वयादिसत्त्वकारिसमवधानसन्नि
कल्पकविज्ञानात्स्याद्दर्शनत्वान् । सत्त्वप्रतियोगित्वयत्नादिकाकारिसमवधानवि
कल्पकविज्ञानाद्यदर्शनत्वान् । सत्त्वप्रतियोगि
तदत्तावासन्निहितत्वदृशस्य तु स्नः कथं विकल्पकं प्रत्यक्षं नार्थं तावत्तास्मिन्निरपेक्षा
त्ति तादृशात्तावसंसूक्ष्ममतीरत्नु स्वतत्त्वात् । नाक्ति तामात्मा कापूर्वीतदृशान्तरचत्व
मिने जतिपद्यमानानामर्थसमस्य दृष्टवानि तिस्मत्तुमर्हति । नित्रदर्शमुपरामणि सैस
र्थस्य छायात्वमात्रप्रतिपाद्यः । इदानीं तु नरत्नावस्य मतिसंसर्थं प्रतिपद्यतान्त्र थ ४०
रतद्रत्नावस्थास्य चाकथमाननमति नासंसर्गप्रतिपद्येनानि वैमतिकानीतपदिनदत्नाव
स्यविद्यमानात्वनमतिसंसर्गापिपत्तः । मानसप्रत्यक्षहि गणइचीमेवबामणिसंवद्धावप्रति

पात्वान्नदनियायिकानामर्थं नियमात् । वस्तुमे नवप्रतियोगिस्मरणापदृष्टमत्तावसेव
दृष्टं त्रिलोक्यद्यवच्छेदनायमेवविनिद्रतितासतावप्रसंगात् । अथ कस्मादि दप्रतियोगिस्म
रणानावानिधीयतां प्रतियोगिस्मरणनिमित्तात्तावादेवं । अथ वस्तुपलीनरेव प्रतियोगि
स्मरणनिमित्तत्वपपद्यतां तदसमात्दृश्यात्दरसे तवातं सदृशात्दृष्टविंताद्याः स्मृतिबी
जस्यावावकाहृति दिसर्वरूपयातानावदृसात्दृश्यादिसेतवशं न हीतारे रत्नावधेरस्यसात्दृश्य
मात्रासत्ता । नच विरोधदृष्टीनं प्रतियोगिस्मरणे तस्थेव ज्ञातुमशक्यत्वात् । अविज्ञातस्य च
स्मरणत्वरुचात्तुपपत्तेः । विरोधवाधवित्कुर्यं चपरस्परस्थितिपरिहारव्यवच्छिन्नः । विरोधि
तात्विकतरसरूपमपरसरूपपरिहारणा नवा परसरूपपरिहारा सत्यसंधानविरहे नेदितरसरूपसे

त्वेन मास्त्रीयेत तद्धि प्रतियोगिस्मरणमंतरेणापि तदभावसंवेदनमापद्येत ततश्चापरि
हारात् संधानविरुद्धत्वादभावस्वभावचातुर्यविरोधात् संधानविरुद्धपि वास्तवविरोधा
त्प्रतियोगिस्मरणं संप्रत्युतान्न हि नकुलादिसर्पघातकतयाऽद्य प्रसीयमानाविरोधि
निस्मृतिनिबंधनो। किं तु वास्तवविरोधात्। निबंधास्तव विरोधेऽपि विरोधित्वाविरुद्धप्रतियो
गिस्मरणादुपपन्नः। नियम्यमानतावच्छेदकप्रतियोगित्रिलोक्यां नवत्रिलोकोविरोधि
न्य नवगतेन तद्विरोधित्वानां तु शक्यतानातस्मात्प्रतियोगिस्मरणाभावप्रत्यावस्ते विदानाद्व ८१
णयतो। तदाद्यभावरूपं त्वत्तमः प्रतियोगिस्मरणमंतरेणापि समानासतानमांसान्दय
प्रत्यवनास्माकमनिमताः वादीतरगमनेरवादिनामापद्येत। तदवमतावस्थप्रज्ञप्तप्रमा

णगम्यतासिद्धेति। कार्यतावत्कारणानावसिद्धेरनुमानगम्यता। पांडवादीनामागमादनावा
वगात रागमगम्यतापीति विवेक्ष्यानिनन्वाता प्रत्यक्षप्रमाणसंगमात् रुतिश्रीमा
मधोऽन्नस्यादिक्कादिन्त्यागवत्मक्ष्वारापदिष्टपंवायस्थाद्यादि विधानविधिषिणानामासी
मांसामांसलधियामीमांसकानंदसंवर्धमप्रमाणेनसिद्धमामेत्याघेवानन्यत्र
पुष्परदशकलोरनकपिरिमाधिनाताक्षुपमनुमानालेवातुरंडायित्तं द्रमेवदृएवधर्म
प्रमाणमित्यानन्तद्विवदशरीरवत्ति नोजिनः सार्वविप्रतिषिद्धप्रमाणत्वाबाणावाः प्रतीप
तत्रनोनशिवागमः प्रमाणमित्यादिविचारेदमकामेनाविद्यादनत्र सरमानासतानसतो।
त्वार्हदादिसिद्धांनप्रतिषेधपरमवावधारणेनाशिवसिद्धांनप्रतिषेधपरमितिचमन्तामो

दूरागतिमिराद्यवस्थितमानालोचनात्संगिरं नावेद शरीरातिरिक्तस्य सर्वस्यापि प्रामाण्यप्र
तिषेधप्रतिपादनात्। आगमानां निखिलवर्णरचनायास्तु पलब्धानि वशि चागमाः प्रमाणमिति य
च्चोद्धृतवाक्यविन्यासो वादिनां शिवादितिगवानीश्वराणामभावस्तत्र संतोषानर्च सत्प
संतोषणोपपादकप्रमाणाभावान्नरागादिदिव्यागमावदकप्रमाणमस्य संतस संतोष
णोपपत्तेश्च ईश्वर एव नास्तिकानसंख्य सत्य संतोषणोपपद्यते इति कश्चनाश्च परःपर
स्पादादोषः संपद्यानतदा स्ते वस्तु वो न नित्य शिवाः स्त्रीति न तु न स्व रागमाः प्रमाणानि न स्व तीति
न च वेद एवं धर्मेप्रमाणं सर्वस्य वस्तुव्यापिनो व्यापिज्ञानस्यापि न च प्रामाण्यात्तु व्यापिन ए
व न मंतीति न च वक्तुंपार्यते न दावदकप्रमाणाप्रपत्तेः परमाणवादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेय

यत्वाद्यद्यस्मान्यं तत्र कस्यचित्प्रत्यक्षं यथा घटस्तथा चेत्तत्स्मात्तथेति। विविधाकारस्त्र स्वस्व
त्वाच्च कार्यमिष्यत्वाच्छाचाप्पयन्नमनवकाशरणं ईश्वरविज्ञाविषयत्वाच्छन्नावकाशरणांव य एव धर्मेप्र
माणमिति। अस्ति च तगवानीश्वरः समस्तावेदावेदांगपुराणतन्त्रसूत्रवचनादिकार्यानुमानग
म्यः। शिवशासनमपि तत्रमानं नामवमान्द्रातादृत्तावर्द्दतस्वतः प्रामाण्यो ज्ञानसंकथा। तत्र
त्वापयागिवाक्यविन्यासएवचवादिनाकरणीयः। स्वातो क्त चनिबंधनेन साध्ये दसिद्धसिद्धांन
प्रामाण्यमुपपद्य। आप्तोक्तत्वं तु नारकादेशसंपादाद्रष्टृप्ययानानरयत्र संतादास्तषांवेदा
क्तचामेवामुधामे डलप्राप्तत्वमंत्राणामपि संवाददर्शनात्। न चानपिविदिकाएवं इति
शक्यं शंकितुं तत्र तत्प्रामप्रतीतः। नापितदर्थविन्यासकारणतापि विदिका एवति सुकेव तु

ऽप्रमाणवर्गवर्त्यपद्धतिपरिहारेण विसंवादोपलब्धेः। नादिवदप्रमाणमावर्तिघट
ते वक्त्राशयगतदोषानुषंगात्प्रमाणत्वादकांक्षे नाप्रमाणत्वावस्थापितानानादिव
एव धर्मे प्रमाणमिज्ञानं न चावधारणेनावदततिरिक्तेऽधर्मे प्रामाण्यं प्रतिषिद्धं न सर्वा
र्थे विशेषप्रतिषेधतया शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वेनावतिष्ठेत तद्धर्मपरिहारेण शिवसिद्धान
प्रामाण्यमुपदर्शितं च गमयेयदवान्यत्र शिवसिद्धान्तप्रामाण्ये कारणं तदेकत्रापीति निर्विज्ञाये
ता तत्र नरान्सोक्तत्वमंतारेणानापरमीश्वरमहिमवेदनिश्चयत्वप्रतिपादकप्रमाणविरहात्तत्क ७
र्यादिनासावावाधसमर्थप्रमाणोपपन्ने स्यान्नोक्तं निर्णीयतां। दृश्यन्ते सकलगुणग
णपरिताव्यमानां स्फुटतरः प्रत्ययः। श्रवणश्रवणस्त्र्याम्रातुडालिलायलडनिघ्यनकाकल

इति। न चाविनिवर्तितराशिनाविरूपाभवज्ञानादिप्रत्ययागोचरस्पष्टनजोरचेनानुपलीना
त्। किन्नप्ररूढनखकेशाभिगोचरस्यापिडानादिप्रत्ययस्याविनिवर्तितरोमादागोचरत्वप्र
संगात्। किंच विदेव सर्वापदं वा वाक्यं वा आनुस्वर्वीबनिष्ठ्यापायनानानावत्पदं वा वाक्यं वा
नुस्वर्वीवानिष्ठ्याकव्यानां कालिदासादिप्रणीतपद्यादिवदनिश्चयत्वोपपत्तेः। यदि व सर्वैः स
र्वीनिष्ठ्यापायनं नदाधिरिंच्यचाकारगकारयोः पूर्वापरत्वाबोपलंभात् क्रमतीत्यादौ नदि
पर्यायानस्यात्। आस्तिवा आनुसर्वपिनवक्तादेशरूनाकालरूमानावानवेतादशरूता
पथापिपीलिकानामानुस्वर्वीकालकृता पिबश्चाबीडी रूकंठरपचकांडमालादीनामानुस्वर्वी
दर्शनीनुश्चापि नो निश्चायकानापगतामानुस्वर्वीनवरूपामानुस्वर्वीनिवसमीक्षामहे। किंचाप

रमपिपरप ह्वावस्व कर्मारुधीयान पञ्चाससमदं पार्षंडमित्यप्राप्रतिज्ञा प्रतिवादिनीत नः
त्विदं यत्कृतं ष्पपह्ल नन्मान सानामावरः। अथापि गोचरताधीरान पार्षडं नातन्त्रतः। अक्ष
निवप्रमावीन्त्याम्रसीति रुपायाणिनीनगाद्दरपिपत्त स्वघ निपत्तिः किमप्रमाघदसा
ध्यं समादिष्टं पार्षडनामनामंतः। नदसच्य मसत्त्वं वावात्वं वावदक मर्दणः। नदपरस्व रू
पं। वत्तद्रूप मतिधीयतां अनिक्षच्च मयाशक्यं कथमस्मि विवदाणः। अथासत्र्यं पारा
यात्मत्वाद्दानकथं तावत्तु। अथ सन्त्यक्तु पादयं तदसतं कथं अक्षः॥ अत्याद्दशादि संवद्गीपर ७४
दशादि नासनं नह्सत्वं विजानीयाद तः सच्चौ विपर्ययात्तु। चसत्त्वमयमन्येथाऽन्यादिश्य
दियागतः। एवं सद्वं समापन्नं पारादशादिगोचरः इदन्नास्विनातनि यदुक्तं वादिनाउ

शानदि रुद्धं समानातिमातावंध्ये निवाकयवत्। सिवागमाः किमिष्टोत प्रमाणं प्रतिवादिनो।
विदा वदाग वात्य वा प्रमाणं निवसंगतो। तच्चतावत्प्रमाणत्वकारणं त्वाभिधीयतां। आप्तमव
प्रणीतत्वं नित्यत्वं वाभिधीयतां। नित्यत्वं नहि तादस्य प्रसिद्धा नत्वमाननता। क्षाविशेष प्र
णीतत्वं तत्तुल्यं रशिवागमाच्च यदाषपरा हृत्तोगुण व्यापारकल्पना। प्रमाणत्वं स्वतो
ज्ञयमिति मीमांसकस्थितिः भावक्तुण परातृत्तो दोष व्यापार कल्पना। अप्रमाणत्वे स्वतो ज्ञ
यमिति साधीय्यवस्थितः। दोषाणां वारणार्थीशः गुणाना मास्पदं मतः। उक्तं यत्र तु नास्त्यत्र
या स्वकावनाविनाः। नादवं विदा द विषयेशा अप्रमाणमासोक्त्या यद्यदि हेतंतत्र धायधोत्त
यवादि संमतं तवचस्त्या विदं तस्मात्त्वथ ति सिद्धं पंचार्थ प्रामाण्यसिद्धिः। ७। एकात्मानो
नियमानियमपक्षेत्त पग। मर्दं अधः। क्रूरा कूटत्रयोगो यकरिष्यते रात्त पशएका त्मानो

नानात्वहानादेकत्वादेवद्रष्टादेहवत्। नित्यत्वमे त्वादिशरीरेष्वात्मा परमार्थे नानाज्ञानानां
न्त्यात्वे सति शरीरेन्द्रियान्तःकरणोपलब्धेऽर्थे शरीरान्तःकरणप्रतिसंधायकत्वाद्यद्भूतमयत्वात् सा
त्वाधिकरणत्वात्सोऽयथास्नासावनाधिकरणाय आदेवद्रव्यात्मा न वायुं न न स्थालस्मात्तथे
ति कारणमस्ति नित्यस्य कार्यकारणत्वान्मृद्वत्। द्रव्यद्वयापि वाद्यवायुत्वादीप्तिपवनौ स्कुलेऽन्यं त
द्विजातीयसमवायिकारणं द्रव्यत्वाद्युक्तवत्। द्वेद्वं प्रत्यक्षत्वादोऽगुणाघुत्वमाप्रतिपन्न
यसमानाधिकरणत्वात्प्रत्यक्षत्वयवत्। चक्षुःस्पर्शत्वयवत् चक्षुर्वा वैकवृत्तिरिन्द्रियत्वात्
गिन्द्रियवत्। चक्षुरन्तःकरणेन्द्रियत्वान्मनोवत्। चक्षुर्न तद्धर्मविशेषप्रति दृश्यमानं घ्राणे
वत्। अनुमानव्याप्यानकत्वात् इति वत्। अनुमानत्वात्प्रत्यक्षत्वात्मवत्। विवादास्पद

मानकान्तवस्त्वान्तरसिद्धवत्। विप्रपक्षाविवादास्पदमेकान्तं वस्तुत्वान्नियम्यमानत्वाद्य
सत्त्ववत्। चक्षुरप्राप्यकार्यतिसंनिकृष्टप्रकाशकत्वात्। यच्चाप्राप्यकारि न तन्नातिसन्निकृष्टप्रका
शकं यथा त्वक्। विवादमेत्वादिशरीरं स्वस्वनिविशेषं स्वात्मयत्नानिरिक्तात्र यज्ञाणं निवेक्षनः
ग्रहे निर्विशेषत्वात्परस्वादिगनन्य इव निर्विशेषयत्। शरीराव यवव्रह्मनिविशेषापि तद्वादव
त्वाणस्यामताकार्या पृथिवीरूपत्वाल्लाक्षिनस्त्वेवत्। गगनीशब्दादयः कस्य विन्त्यायाकुः
स्योगप्रत्याश्रयप्रशब्दत्वाद्यथा श्रोत्रेण वदिशब्दवत्। उदनर्का दिशो सांदासनादि
त्वक्षि न क्षिप्ता नदि वस्तुकर्त्ता वाद्याप्यनुगतिमनिमात्रेतत्रयत्। उदितत्वादिनं घादिसमानि
ति दिनिति त्रियत्। नाद वकं तावाद्याप्य ताद्दृत्तमन स्वथानो या सुखान्या सरावकाद्याघा सद्यदी

वस्था । तत्त्वमसिवाक्यज्ञानादेहध्वनि त्योधानपर्द्द काना र्थात्सु द्वैतं चैक चासु रत्नाकाद धायो
यए वर्क । तथासका वसन्ना विहन्त्रादिसत दीह शंदान्तुपरी सान्त्र धाद्या धादि धा चुद्द
तच्च था त्याना धा दन्तुगा कांक्षा यति नसान्स तुत्त नः । दानार्थ वाग्रगा धाकः ह्रि ति नु आडा
न्तुष्य तः । धान्तु यासान्तु थाकं था पयान द्धक्त न नया । न्नतत्तु नेन्द्र वा सि नेः ॥ २ ॥ तुसुत्र
धात्द्रि कमः । द्धादि क्त शांणा नं नात यसि यत्पालि वृद्ध वच्च नु द्धासियदि से नकृत्पन्न त्या
यसां प्रनीनाद्द्ध णा वलि नं गया वासि मा नाव श्रुत क रः । विधान च्च नप्रयन्तासि वे धायोग ८६
माद्ध याः दावाद्दी दण धाद्धि धासताद दावि माद दास वीक्षात्रिसु निहिता से नवधा च क प्रमा
ण बाधट वन्तुः आत्माकाय परिणामा ण ह्यत्रे वोपल ब्धमान गुण चाधो यत्रि वा पल न

तिवंगामात्राद क शए व कार्यं करिष्यं तत्र वरिष्यं तत्रवानि दामकद्द यस्त्रिच्च प्रसंगात् । एक
द्व यह त्रि त्व व कारण विनागानावा कार्य वस्तु तानि च्च च्चमा प द्येना । अथान वयवमेव
वाक्यं वाक्यार्थावबोधसमर्थ मिथ्यात्वं न्तुत्त्र यान तु वर्स शरीरातिरिक्त मात्मनं मत्क्षान
कं वा क्यमिति प्रनीताः । एकं परमिति तु प्रनीततर वं पदमनुत्र यात न वायाम कप द वाक्या
त्तु त्तावाति च व ड्यावलानि गोचरी कर्तुंमर्दति नानाविकच्चयोरक त्र स मं वाययानां
वानु । नापि वस्तान्न न ख प्रमन वायिना वाक्य स्य कथं व सपिरामा । अखेति सोप्र तीवस्माना
मपरमार्थसच्चा नुत्त तस्माद कमन वयवी च वा क्यम त्त्फ पग च्छा ना ताद वद्धि स वड्गन
प्रनीत मानसप्र च्च च्चावद नीयप्रयन्तम लदानि नवि वि वि ना वि धि च संनि ध्राध्यै क धीजनी

र्थानाना र्थं ज्ञकध्वनयस्तानास्त्वविद्यापाधित्वादक्रमेण वयवमपि नानात्र नमिवा
वयविनमिव वनाम यंतस्तु खमिव दर्पणादयाः स्वयं यदि ध्वन्य कामव ध्वनीनां स्फो
टातिरिक्तायस्मामस्वसमाख्ती यतनर्हि च यथस च नारव स्फोटस्या नन्या चातु वर्ति ना
वाक्यार्थस्य वर्णनात् तर्हि नीत्यादि ध्वनिविषयेष्व माप येनानिवंचनीयक मनि यक्ति हेतु ना
वेपि न ग्राहि त्वं च स्फुटं स्फोटक एव मान्त्रा सयितु मीसान च्छान्द पदेषु न रान्ता स यं तस्त्व
प्रतीतिर्व्यक्ति च न वर्ना वर्नान दसदन्त वा न्तारोत राति थ क्रिकामेन ण्डेषु मर्त्ते तो ध्वनिः स्फो
टनर स्फोट मात्रासयताः त्र्यतान विनीयादि ध्वनिविषयं र्थ यया नि कामेव रत्नन ध्वेप
राद्धा का लघु नःप्रन री रुमा ले स्वाया दर्शन विषयत्वा वमापध ता नात्येभाव नास मानास

मान ज्ञानीय स्या इत्यामव रत्नत्व समवतानेभ्यानु । अपितु कतिपयरत्नज्ञाना हृतेनावना
त्मिदसदृ कारित ज्ञानि तस्मरण सहकारि वा चरमेरत्न दर्शनं रत्नत्व मात्रा सयते
नतत्व द्वितीयादि दर्शनविषयर्थ्या स्थव सान्ता सा निष्पाप च्य या च्च हमे संस्कारा वाक धी द्वा
क्तन च संनिपात्ति रूपत्वा तत्विर्तु मर्हन्ति ते न वमाराद्धान मज्ञातुं ज्ञा व स्ता स घ वाप स्य स्फुट
क्तन च संनिपाति रूपत्वात विर्तुमर्हन्ति न दर्शनानां क्रमभाविना मसमारापिना नां समारापि न दीर्घ
न रत्नत्व प्रतिपत्ति हेतुश्च दर्शनानां क्रमभाविनां समारापिनां समारापि न दीर्घ
त्वादि वर्णाना ज्ञा वस्तु वृत्तार्थ चीप्त उत्वापिले ता न । यत्तु स्वमि धात्रा च्छा सवास नो विवर्दित
मात्मः सर्वज्ञान प्रतीत मपि पद मिति वाक्यमिति वाः तिन विषय म पज्ञानते ता त्व वं वर्त्ता
ख्याः स स्वाय त्ता वदि येश द्वार्थ वी रु दृश्य ता । मा व वर्णा ति रिक्त पद वा का मत एता ना द त्र स्तु

हतानवस्था विभक्तामनाद्युत्पद्यते। ते ऽपि नाम काशावा विद्धीरन् मिलिता वा नतावद्दे
काशाद्यर्थचित्तेन वा भावानां वस्तितारा आरणावेय थ्यप्रसंगात्। नापि मिलितानामेषामना
वानां वास्तवं वा निरूपं मन्ति दधीयात्। चित्तेन वगोचरं वा। वास्तवं निरूपं वा वस्थानां
निश्चये विचित्रत्वेन कविदवलपदवाक्यतावभापाघरतां। अथ चित्तेन वगोचरत्वं चप
यापि प्रतीतननिरूप्य वनाभापघेरन्। न खलु क्रमवंताहरूप भाषा च्यावानिरूपं पदं
तान्तन्निरूपमर्द्धं च्यतिप्रसंगात्। अथ सर्वं वस्तु चित्तेन वक्ता वितत संस्कारसचि विपाचपवर्मर्द्ध ९०
नवए वार्थ धीहेतुरूवामाप स्यात् किमपरपरिकल्पनया। निवमसीन वातो काछनरि
हं संस्कारानाम वाहिनाम तिमतः स्मृतिहेतुरच्योवाकाल हंगा दिव्यइव बीच्यादान

तावद च्या। नत्क क्रादव क्रमाद सावस हेतु वीवसनिमेकाडन्यः सं नवति च्य यव
स्पाः क्रम विशेषशालिनाय याश्च मन्य मन्य संस्कार ज वीतातनवात्रम नाद्वा ऽपि
पयवीद्धेतुत्ता वमापस्या। तानिवमान कादृश दर्शापि समासादि वत्कल्पनागारदे
नादोषाय संपद्यते। निवमिदान्यथानिरूढः। आमय यादयादि विसरारवोयशान्तदर्छ
शीपोर्ल्म मासान्यांस्वर्ण कामाय ज्ञातिविवर्त्नाविनिपालनायवि किमाः समिदादयः
ग्रामहणादयश्वास हेतुवस्त्वदंग स्तनाः। एवं च कल्पनामीदृशीं मन्तव्याना पपपत्ताता
नियेकल्पनादोपायघटना। इदंतु नारं कल्पनादोषाय संपद्यते चेत् न्पवर्मगोय
रात्तुनवमात्रावदन्नाविवय घच्छायापपात्राः। संस्कारस्मृतिहेतुरस्य वर्मभूत कारीमभंग

फलावगतसाक्षात्त्वविषयधीहेतुतामापत्स्य तद्दिनि एतदपि न संगच्छते तस्य तावत्वि प्रयासिप्र
संगात् स्वदृष्टान्तर कल्पनाप्रसंगाच्च आत्मयामवह्निनस्त्वस्य तावोपद्यो ज्ञोवयातु नवादेत
संस्कारस्तावि वर्तिधिय- वात्मयवितु नरस्य त्वाविशुद्धिमादध्यात् तदेव किं विवादकमनुस्म
यसत्वादिविसंवादानीयान्ता किं यसंस्कारः स्वबुन्नि नवजानि तमात्मसामर्थ्यं स्मृति
विज्ञानप्रसूतिहेतुरतस्तु यातो न वस्त्ये वार्थप्रत्ययप्रस्तुतिशक्तिः शक्याशंकितुमन्तिये
यज्ञो ज्ञानप्रसवानुमेयस्य भावत्वात्तस्याः आत्मनस्तु फलशालिनः शक्तिरूपत्वं शक्ते ८१
वापयावत्तावनामान्तरसिद्धान्त यात्मापि । यदि तु न रात्मनि संस्कारत्वं शक्तिरि
ष्यते तर्हि शक्तिविकल्पस्य कार्यकरणविरहात् क्वापि शक्तिः कल्पना न्नतः मानान्तरसि

द्धा तथात्मापि । यदि पुनरात्मनि संस्कारत्वं शक्तिरिष्यते तर्हि शक्तिविकल्पस्य कार्यकरणवि
रहात् क्वापि शक्तिः कल्प्येत नात्र नतः तस्यायादृष्टान्तरं नाम तावत् कल्पनीयमिति तद
वगौरवमापादयन्नाश्रयेत तद्दोषपरिहाराय स्मृतिसमारोहिणा वर्मविषयकामीयतां
तत्क्रमोत्क्रमविपरीतक्रमाणामविशेषणार्थधीहेतुत्वापसंगात् अथ यथास्वं वर्मा
नुत्तवैराहिताः संस्काराः संहृत्य सकलवर्णविषयामक्रमेव स्मरणमुपजनयन्ति
तदाराहितत्वं वर्णान्वयत्वितानिषेयविज्ञमा स्पति नतिरेके कवर्णापि लं नप्रसवाः सं
स्काराः प्रतिवर्णक्रमस्मृतीर्विधातुमुत्सहेत निरपेक्षाणां तेषां यादेतुतावावगतेः
चागो व तरकविज्ञानजननदर्शनात् । दासाहितसंस्कारानयनादिनिरपेक्षत्वात् स्मृतेः कारणे

नयनाद्याप्तिनिरापहारूपादर्शलोचनेश्च अतिज्ञाने तु संस्कारसचिवान्नयनाद
प्याहृतत्वाद्दर्शनात् । अन्यथा अखिलवस्तुविषयामकामेव स्मरणमिति रमणीयं । नि वक्र
मक्रमविपरीतक्रमात्ति व्याप्तिकाप्रत्यक्षप्रत्ययस्य संगात् । नस्थिका पलेन तासिना
मासनक थिरूदावसर्गानांय ननि यत क्रमोपक्रमी ज्ञायरत्नानिश्चविततावस्तुर्मा । कथं
क्रमवंतत्वावबुद्ध्यरतु ज्ञायरत्वात्अनित्याया प्यक विज्ञानतासिना । नामादि तालदाः क
थं क्रमवंतता ज्ञायरत्न तु ज्ञायरत्वा । अयनित्यवित्ताता । नित्या वा सर्वसंविन्न वप्रतावे ९२
तावनात्ददमासादयेत् । कथमक्रमाज्ञनुज्ञायरत्वानिवमकालत्व कालवास नान्यि
नियत्वनात्वात्प्रतीतः । अयपरापरमपतासतमाह मानावर्णवीः क्रममामेषामवमात्रतो
मा

निर्देवर्णस्वरूपमेव परामर्शपिरत्नयानस्याक्षत्वरापररूपताः परामर्शाति । अत न
वान्तदमप्य परास्पृशंतीकथमनीपरास्पृशदक्रमविपरीतक्रमातिश्चक्रानाम
नुक्रमानिन्याक्रिया विशेषानावा तु । तस्मात्स्वसमयासादमपदायानुसंदारवद्
रकपदवाक्यागावारापपा । अतिद्धक्रिनारनस्ववासेनतचनवितीयादिवसातिवे यथ्य
प्रापघतेः । अयघच्य न्यात्तिध्यविषयाम वावनासतारतान्यं घटतास्य छान्दा तिविष
याद्य क्राद्यक्रच्य पादर्शनतातत । स्त्रक्रिया विशेषावनासितानदि द्य क्रता । कति पयविम
षावनासिता वाच्य क्रता । स्वर्या वा विशेषाः कतिपयावा प्रच्छत्त प्रमाणगो य रासाला द्य
क्राद्य क्रच्य पादर्शनता वाच्यातामानां तरविषयमाव रातुष्टदीनाष्ट दीनव्यपादशविषयता ।

तदिदमसमंजसं डिंडिकरागं परित्याज्यनिर्मीत्याविचारयनानर्थकद्वयैकैकवर्ण
ग्रावर्णाः पचनीयेत्तत्त्वरसुद्विस्तु विसदृपदवाक्यस्वरूपगायरासमवत्तास्तानांक्षति
त्वपदवाक्यावर्त्तासिनीहि त्वृद्धिरः कीपदवाक्यमिति वाकिं परस्परत्तिसकलितगकाद्यदि
वर्णरूपमव्माह लगकारादिवर्णातिरेकि वाकिं चिदकं ततावदाघ्रःसरत्निरूपपद्यते
तित्वमं विदानानारूपवर्णविषयतावानुपपाद्यः एकं तु सगमादमानाकिं शक्तत्वसा
मान्यं वर्णत्वं वासमवगाहतां यदि सर्वशक्तानुगतं शक्तत्वं तत्सममानाच्यमवगाहेत तदैत ८१
तर्हितत्वसर्वज्ञाविशेषणत्वसर्वशक्तत्वाः सार्वज्ञ्यं प्रतीत्यत्तुरक्षि कारणनियममं। त
रणकार्यनियमान्तत्वकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसंगानुपत्रथाति प्रसंगपरिहारायगकार

द्याकारपरिणामित्वदामवशक्तत्वमत्तिविषयात्नदात्तिक्षयिनिगद्यते। निर्वसत्वगुणत्वाची
नामत्तिविषयवीक्षतुनावप्रसंगानुनयाचारिवलमेवकार्यंसत्वसामान्यनिर्माणिमासाध
ताकिं रशक्तत्वं चरमप्रत्ययवत्त्वयमाविप्रत्ययगावरः समान्तासतातनत्वप्रत्यमादि
प्रत्ययसमकालमवशक्तत्वमत्तिविषयत्वद्धिमावध्यान्। एतनवर्णत्वमपिविषयवीक्षतु
नावेनपरक्तंतं सर्वोनवशक्तशक्तत्वानुगतानिध्यानप्रत्ययावदनीयं शक्तत्वमस्मा
त्विरपाकियला गोत्वादरपि सामान्यस्यापाकरणप्रसंगानुपत्रथागोत्वादिसामान्यं क्षि
तिवत्वतावसावलेयादिविशेषगोचरगोगोरित्यकप्रत्ययमशादिशक्तापक्षवं त
क्षिशक्तत्वमपिविवितित्वस्वतावगकारादित्वदगोवरं शक्तशक्तःशत्यकप्रत्ययमशादिश

कार्यत्वस्य वान्यथा शङ्कनीयत्वं तन्नापि अवर्णेन्द्रियग्राह्यगुणोपाधि रूपगन्धादिनां न प्रत्यय
उपपन्नत्वे तन्निर्वर्तकगुणानामपि तद्विनाभिन्नप्रत्ययाभिधाननाभावप्रसंगात् अवाच्ये दि
यस्यात्मनः मन इन्द्रियविषयविरहात् नहीतरशब्दशब्दः शब्दशब्द्यत्वात् काव्यतासप्रकाशेरसाश्रे
त्वोपपत्तेश्च अस्तु तर्हि तद्ग्राह्यपाधिरूपं तदि न प्रत्यय यद्वत्तावास्यं न वाता परमार्थत
स्तु तु व सापि वन विघ्नं तत्किन्तु शंकृ शब्द त्वमानि स्तुतो अनाद्यविद्योपदर्शितनालीकवत्
पदवि नागं त्यन वययं वाक्यमात्वदितं आद्योपाधिकाम कं पदामक याद्यमिति ज्ञानं म
न्य सोऽपुककार्यनिर्माणसमर्थं ज्यकमिति चेद्वावपि वर्णादिकानि धानमन्वय ना ज्ञान ९५
त्वं ति ति वस्तुपाधि स्वरूपापरिज्ञानो नानु उपाधिःस्वाल्प कविज्ञानविषयनावात्तावत्तु एका

नियप्रत्ययद्वत्तावा न ताव दाद्य कल्पो घ नीलापाधिरूपदिनप्रत्ययायोगात् विनी
आपिकल्पान कल्पान परस्परा अयप्रसंगात् नानाविज्ञानपारपाधिस्य रर्थं त्रनि प घातव्य
नियय विधियोक्तिप दातदधीर व कल्पातपदात्तदधिपञ्चानि धेय श्रीमिति डरूत्तरपरस्पर
अयत्वमाफ्ले नानाविक कार्यनिर्माणसमर्थं वर्णानाम कतामा पादयात् विनाभाव प्रति
बंधत्वाच निरूपणानुपपत्तेः तन्निरूपणाभावात् परस्पराश्रयत्वं अविनाभावप्रतिबंधाभा
व निरूपणादिप दरूपनिरूपणे पदरूपनिरूपणं चान्यप्रतिबंधाच निरूपणमिति स्पष्टमितरे
तराश्रयत्वं सावत्वीलयदि पुनारकावत्तासप्रत्ययास्योपाधिकत्वमुच्यते न तर्हि किंचिदके तवे
तु सर्वत्रैव कथं चित्त्वं कस्यचिदुपाधेरसंनवात् तनया नानाद्वमपि नापपद्येत एकस्माद्वारम य

चान्ताद्युत्तितादृत्तद्वर्णानेकवस्तुतावे। तिन्नावत्तासोमानस्तु ज्ञानत्किंतु पावित्मेकमात्रि
त्यथपदेशमात्रमतिधीयताहत्य चंपाधिमेकमात्र त्यथ त्यथपदेशमात्रेन र र घ करि सु
रगादिगाचरेस्य लेतिावनमि तिच किंपाकुकिंतु कासाकादिगाचरेषु कार्यनिमाणि सम
र्थोदिवहत्नयह्रदत्नावकमि त्यादि कसु पाविमात्रि त्रैवत्यावकथाहश्पान लोकोनदमे
नाथाबननवानरकिंपाकात्यवयव समावततमेकमवनिष्ठलेनयावें तगादाया प्यकस्सु
तिमारुदापकानिधियथाह्रतुरहतावाएकेपदमित्यादिएकवचपाद्श नाडान्तविनुमोश ९५
ला। हसोदिनसोप्यवांतराहवर्णनि मानिनि घुलोयकु दत्नावित्तफलायघदमानः नाववमि
नरेनराश्चयवमापद्यातानहि पदस्तुदिमापहमापासंवववृद्धि रुदयामाकिंतुक्षात्तानो

पदस्तुद्धिरवसंबंधस्तुद्धिमापद्दलापद्यातः। नेनेतिद्धि कारकात्तदातिधायिपदपदं निरुत्पात्ता कारक
त्वेदतिशायिपदान्तरास्तु कार्यसंबंधत्वाच्चापद्धिनम यादानतमे नारणस्वानिषेयमानिषन्तुमीशाता
यितुनिरंसंनि चोपदमाव ह्लान तन्मते विसद्दाविसदृपदजावाघटतसामान्यविशिषनघता
मत्तुनवाद्धि विसद्यां सामान्यमात्रातुनवनावस्वाविसद्यानयसवाकवसामान्यविशेषविरहिता
वाक्यस्यवापदस्यवास्फोटात्मनःस्फुटमस्फुटंवादर्शनस्तु पपद्यतापत्रिरंशंहश्पमहश्पवंत्नक
त्पतानहितादिवनादिवातानेवहश्पातनहश्पातावनिहश्पाता किंचनानारूपवर्णस्मृतिनिवर्ति
वापदमात्रासतानानाकारवर्णास्तुत्तवनिवर्त्तिवान्ति धेयावाधान्तुमयीवर्णानानाकारवर्ण
कारादिचर्यविषयस्मरणानिवर्त्तिनावन्नावत्तासान वर्णस्वरूपमात्रावत्तासरूप। चास्फुतता। य

त्थाकवच्छिन्नत्वनिवेशस्यापि पदज्ञानोपपद्यते तद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहनासमानत्वात् अतिविषयत्वा
दात्मविषयमपि पदज्ञानोपपद्यते न तद्विषयमतिवि दक्षान्नं विज्ञानमविज्ञानस्यासमानाधीन
नाविज्ञातं सादिवाविषयप्रज्ञायादयप्रसङ्गात् नापि विज्ञानमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् नापद
ज्ञानाधीनमतिविषयज्ञानं सतिविषयज्ञानाधीनं च पदज्ञानमित्यन्यकाप्रतिः जीवितरात्रिनिष्पत्तेरु
त्पत्यातावत्प्रसङ्गात् पदार्थपरिज्ञानं च वर्णसमारोपाविनोपपद्यते सर्वथापरिज्ञानसमा
रोपासिद्धत्वात् एकत्वैविस्तारिज्ञाननानि रेसं चैकदीयतां तज्ज्ञानं वाप्यसिद्धान्तप्रसाद्धनां अथ शाब्द
कपदवाक्यत्वावान्तरूपगामवरशाब्दार्थं प्रतिपद्यामहे इति शब्दार्थान्तु तावा यदि घटतां अपि च ५९
मितिनवाच्यमवाधमानान्तु तत्पदलापायागात् अवादमन्तु नवामवर्णिवस्तुच्छितो मानसी का

मात्रा अयि एकपदवाक्यविराद्धकार्थं शब्दादिति त्वत्नामक वर्णनां निवामकस्मृतिसमारोपस्थव
र्णानामकत्वाप्रपत्तेः एकधीरूढत्वनाकाङ्क्ष्या क्रमवाशब्दत्ववत्ताकाशब्दसङ्ख्यव वर्णोप
शब्दशब्दानन्त ब्रह्मशब्दादर्थं घनिपद्यामहे इत्यस्माकमन्तु तावा घटत एवेति अयि कस्मृति
समारूढा वर्णायद्यपि विषयषियमादवात तत् क्रमविपरीतक्रमपितता मादधारणानि वै स्मृ
तेरन्तु तावत्तु सारच्चान्तः इवान्तु न वच्छन्न वतावन्तानि चय निश्चितस्मृतिस्तु त्वाकारं विप्र
तीना क्रमविपरीतक्रमवर्णविषयात्त विक्रमहति अथ कश्चिदानकदत्त दं क्रबिनिगतिशब्दश
निरंतरक्रमवत्स्मृतिसमारोहिणामथ मर्थधीरूढ तावादर्शनाद्यति चा यानिवाम कथं क
षयलीनत्वानानिति विशिषाणान्तु तदुक्तैयावेताया इशाय चयदर्थप्रतिपादनावर्णाः प्रत्यान

सामर्थ्यात्प्रतीतार्थेवावबोधकाऽइति। तादवमकस्मृतिसमारोहिणो वर्णा वस्तुनिमित्ताध्यप्रत्यये
दयहेतुता। कोपपादन्तर्नपरिमनवयवास्फोटोतिध्वनं पदवाक्यमेव कल्प्यतां अथमातस्फो
टाख्यं पदं वाक्यं वा पदवाक्यार्थधीहेतुः स्वचतुनाम पूर्ववर्णोच्चरणानितनावगता
नितस्मृतिसचिवान्त्यवर्णो निधयधीहेतुरिति। तदसत्तुच्छं च वाक्यमिति किंचरमपदं तद
र्थसंबंधस्मृतिमादध्यानाः निधेयधीहेतुरिष्यते। अनादध्यानावा चादध्वनस्येतानिवं स्वा
नुत्नवास्मृतिसमायतद्विनाशानुनाष्टाद्विसकर्थस्मृतिसहकारी वाक्यार्थधीहेतुतावमा ८९
पद्यतां अथ यसंबंधस्मरणमंतारणाप्यनिधयध्विधियैकरिष्यते। नेकं साधुत्वेयद्यनो
नवगतसंगतस्यपि व्यमतसंगतस्यपि प्रथमश्राविताावकाशार्थप्रत्यायादयप्रसंगानुसं

बंधस्मृतायत्तत्वतः कल्प्यते स्मृतिर्मंतारणविद्यत्निधयधियैविधात्तकिमन्तुतावतनिवे यर्थ
न च संबंधस्मृतिसमायाश्चत्तावापि विद्यातत्पूर्वपदपदार्थस्मरणनतस्य विनाशात्। नापि प्रसं
धस्मरणात्तत्तावाद्युगपदेव तत्विडमर्हति। करणस्य च व्यायपर्यायसामर्थ्यात्। यदियुग
गपदेव प्रत्ययाज्जायरन्न्ध्वरावाहि विज्ञानानि नानास्य घेरन्। उत्पद्यंते तु न च तावंते काल
यावदवस्थानं ध्वनिजनितवासनानां लक्ष्यायन्तु न रपि वस्ति विज्ञानं जनायतां यदाऽ
क्षणिके साधनं वास्य च क्विरणनुवर्तीनामघाव्वकारसवर्णयोविस्फटानि नह हि वदितिस्त्वसु
नामतादृक्स्मृतिमारूढा वर्णा लिंवचवाक्यार्थविवोधसमर्थाः हि दृष्टायागावधारणो हि शब्दार्थ
संबंधानवगत्यः पदमात्रं यदवगताः गैर्ध्तेपर्युंडाता। किं उक्ता कौ। तथानन्वयवमिति वर्णसाले

वपरिशिष्टत्वात्। निर्विकल्पकत्वोपपत्तेः। एवं समालोचिते किं पदार्थविगलितं एव वाक्यार्थबोधं जन
यत्यन्यथा। नान्त्यस्तावदन्यथा। वाक्यार्थस्य संसर्गरूपत्वात् संसृज्यमानपदार्थविषयाधीन
ज्ञानाद्धि संसर्ग्यानि संसृज्यमानपदार्थमंतरेण न वित्तुमर्हति। नापि पदार्थविगलितं एवं तद्व
गतावेव वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वप्रसंगात्। किं च विरचितरूपपदवर्त्तिनी तस्मिन्समालापदार्थप्रत्यय
द्य वद्धितापि क्लिष्टेन स्मार्यतापि। तदन्यथिकपदवाक्यार्थेति वाक्ये साधितः सा गतिः तस्माद्धि दम
पि दर्शनिविहृश्यमाना नापपद्यत इति नाद्रियं त्वि ह्ययम् अन्वं तु न हि पदान्वितविशिष्टानि वाक्ये ९८
तदुक्तं पदान्वयाकांक्षितास न त्याग्या र्थांतरसंगमात् स्वार्थमन्विवदंती दृशापरे वाक्यार्थगाव
शः। ध्रुवं स्मृतार्थांतरात्सुप कैश्चिदुक्तं तत्पदार्थमिकनिष्ठुण्य वाक्यार्थमावच्छातो नं वपदान्वयवाको

क्षा हि निरूप्यमाणानि प्रतिपादयितुमीशत्वात्। अतः कृतमत्रोपपद्यमाननिरवयववाक्यादिक
ल्पनया। ननु पदार्थानां तत्र विषयत्वमंगानां वाक्यावबोधानां क्रमाविर्भावितानि तिधानं तु द्यक्रमत्रोच्यते सं
सर्गान्वयपर्यः। अविहितानार्थानि दान्विव मर्थं पदमनिधीनानन्विता यति दान्वितं तं वाक्य
न निहितार्थानि दान्वितानि धानपदार्थानि साक्षारणविषयत्वमिकपादाचारणादवाति मतार्थ
प्रतीतेः। अविहितान्वितानि धानितु नीलगुणान्वितं तु त्पलत्वलशाह्न नतान्तिधीयात
यावन्नीलमित्यानन नीलगुणानाति धीयत इत्याद्यान्यमत्र याकिं तास्मिन्पदे विरतिक्षनम
प्रमाणमापद्येत। अविहितं नावन्नीलपादे न नीलमुत्पलपादन्नापि लक्षितवाति धीय तश
तिहिरन्निधानं। अथ त्वितानिधानमनिधीयात्। यतः स्वर्गा हि तवायागि। ज्ञानस्मृतिस्त दत्तु स।
रिणी। स्वचान्वितनरूपणतानाप ज्ञानापन्त्रणो। न हि पदं क्वापि पदार्थस्वरूपमात्रदर्श

त्रयोगाय न तन्मात्रं स्मारयेत्। तन्मात्रप्रनवद्यवस्थारासोगात्। किं च चिन्तितस्यार्थीत
थाव मामानयेत्याद्यावानयनाद्यचिन्तामव्याश्लागामाहन्तु गामात्रं ताम
वचगोपस्थिति न द चिन्तामवर्त्तास्मर न तन्मात्रम दर्शनात्। अर्थाद्युत्तिचाराऽपदं स्वाय
मेव स्मारयितुमर्हति नतु पदार्थान्तरं तस्य व्युत्पत्तिविरहात्। निबंधकथ्यासस्वरप्रथ्याया
क्तितनावनाप्रावावनिबंधनस्मरणस्य तत्राप्यपवाहा। भावनाप्रावाचस्ति निवन्धनं च प्रति
बन्धनादिपरिनिष्पत्ता साहचर्यमात्रमपि च प्रतिबन्धनादिगणपद्यतात् तत्र पदांतरानि ८८
क्षेयान्वितमनाकांक्षे सहसि वत्सार्थस्मारयत्। न तद्रूपत्वात्। न्यायान्यसंत्रयो। नतु तत्रे
विक्षन्तरानुपगमात् स्मृतिलक्षणायोगतः। अन्यासातिशयाद्रूपस्तु तौ नानन्यासंत्रयो
द्देशनिगुणभावदर्येत्तु वीराः। प्रमाणविपर्ययसंसयस्मरणं। कथमन्तिवे यच्चीरितानपमा

स्ति। अथ परकदैवकस्माद्वणमंतरणापिमानोनरनिबंधनायायाकथायावित्ता साहस्रपात्। यथा
पुरुषपनः स्वतमारूपं त्वपाशाब्दं च स्वस्वेतः। खुर कौशल्लपशाब्दे स्व स्वतात्वाधवनीनिधीरिति
एवमेतदनुमानादष्यपित्तद्यतिरवगमात्। नदीह पदार्थविज्ञाससनिबंधनः सं समर्थरूपवाक्य
श्रीचिनावसंनत्वायेनद्युत्तियारोनवदिति। किं चिचमाव द्वालोनवासूशि ध्यावहं। किं यन्नस्ये
त्यसमानाधिकरणोत्कृपाशब्दपदनिरूपशाब्दावबसितोनस्य ज्ञाने निरूप्यत। किं वायन्न सि
तिभावपदनिरूपशब्दस्यात्कृपाशब्दस्य स्वरूपमात्रणावसितानां पृथमकांक्षलिंगव्यापारस
त्वावगमवविवक्षानिष्पत्ते। ननु पदार्थविवक्षा प्रारब्धव्येवं द्वितीयविकल्पेवस्थान्तरानावनि
श्चायस्य अर्थापत्तिप्रमाणव्यापारस्थतवं। वस्तुं नरान्नावनिश्चयविरहे पुनरनवसायएव।

किंचैवं क्रमवता पदार्थप्रतिपत्तिरूपमशब्दात्मकेसंस्कारं प्रमाणमापद्येत । अथ यथा नाप्यापारप्र
त्यवेक्षाविनिर्गमस्याक्षत्वे बहिरिंद्रियनिरपेक्षस्याप्रकाशत्वः । अथ शब्दव्यापारानंतरमुपजा
यमानं शब्दमुख्यत्वात् तत्प्रमेयज्ञानं प्रत्यक्षव्यापारानंतरमुपजायमानं प्रत्यक्षमास्थ
ता । शाब्दप्रतिपत्तिमिति च यत्तदुक्तं लौकिकाः न तु पदार्थेभ्यो ज्ञानमिति । न तदेवं पदानामर्थ
पदार्थविषयाश्च वर्णानां व्यापारान्तो ऽभिवाक्यार्थविषयाणि विद्यंत इति सिद्धांतः । अथ पदेभ्यस्ते किलानाम
र्थाभिधानसमर्थानि विशिष्टकल्पनादयपदार्थवाक्यार्थप्रत्यायनसमर्थाः पदानि भिन्नाः पदा
र्थप्रत्यायनसमर्थानीति तानि षड्विधप्रथमावगतानां वाक्यार्थप्रत्यायनपर्यवसित न
व्यापाराणामाकांक्षायोग्यतासन्निधिसमापादकपदत्वलीनार्थांतरस्वार्थाभिधानसामर्थ्यानि

वकल्पनीयो । अतो गरीयसीमपहाय कल्पनां लघीयसीमङ्गीकृत्य नानापदार्थं न मन्महे
तदेवमेकपदानि क्षानपि वाक्यार्थप्रत्याय प्रसंगात् । न चैकपदश्रवणानंतरं वाक्यार्थ
धीरुदयते न पदैकदेशश्रूयमाणे पदार्थमिव तत्समये तेन वाक्यार्थं । न हि विदितैकपदपदार्थस्य
तावता वाक्यार्थं प्रतिपद्यते प्रतिपद्यते तु समाप्तिर्यावत् तत्पदकदंबकोपनीतस्वार्थस्मृति
रिति । न विवक्षितात्किमपि लाघवात्परिज्ञानानुपपत्तेः । एकैकस्य शक्तिरन्यूनातिशयानपादि
नां पदानामनेन स्वार्थाभिधानपर्यवसाने तस्मादेवमाचरयमाणं विषयतयाऽसर्वं शब्दाः । विशेषास्सर्वश
ब्दानां पर्यायत्वमापद्येत । अन्यथा च्यार्थांतिक्षयिपदेन व्यतिषंगवाचकमिष्यते ऽन्यथातिशय
कमिव व्याकरणे निपत्ताघातिप्रसंगावमानः । व्यतिषक्तानां वरूपतोऽन्यदाक्रिकाव्ययस्तत्पर

पदविषयत्वमापत्त्या । तदपि नोपपद्यते प्रतिषेधकं किंरूपमात्रं वा प्रतिपन्नं वा ज्ञानानन्तररू
पमात्रानिश्चानन्तरं जन्यबुद्धिजातिविशिष्टानन्तबुद्धिरिव प्रत्यक्षं न प्रतिषेधगमपि गोचरीकर्तुमर्हति ।
न त्वर्थरूपं प्रतिषेधगपपरं नामत्वे योन्वयमनं तारणदुरवबोधमाकारित्वन्तं तारणकारणप
मिवायनस्य गोचरानिश्चानन्तबुद्धिरन्वयमपि गोचरायतां । अन्वयमनं तारणापि तदर्थबु १०२
द्धिरर्थरूपनिरूपणं न्हामिव किमिवान्वयमपि गोचरीकुर्यात् । अयथान्वयमनं तारणतद्रूपा
नुपलब्धेः । ननु केवलिंगितनमनं तारणलिंगोपलब्धेः । अप्रतलिंगमपि लिंगिनिरूपणं न्हामिव कि
मिवान्वयमपि गोचरीकुर्यात् । अयथान्वयमनं तारणतद्रूपानुपलब्ध्यधीननिरूपणमापद्येत । १०
गध्यान्वयमलिंगतेनानुमानमात्र बुद्धिविघतां तस्मान्न देशाद्यर्थविन्यासमात्रापन्नीणशक्तिनान्य

रूपवाच्यार्थावच्छिन्नाममर्थं परिराद्धचन्द्रशब्दस्य सामर्थ्यस्थित्यविषयमास्थीयतां । तथा च न पदं वा
क्यार्थवाचकमवतिष्ठतां । किं च नुपपत्तेर्वेवतस्य बाधकं न दुःखं । वाच्यरूपाधीनात्वेन प्रतिष
क्तदशापराः समतिक्रान्ताः । शब्दानवस्थानुपपत्तिः । कार्यान्यथानुपपत्तिरवधि तावत्
सामर्थ्यमास्थीयतां न मानान्तरानुतानदयमन्वयाविद्यतिषक्तावन्नामाघटमानोनान्योनिपद
सामर्थ्यं कल्पतां । यतः नित्यन्नलक्षणं दि शब्दार्थमिति । यदि विप्राएवमस्तु विशान्नृतएवनारम्भ
ताः दावाशिर्यान कन्नाधितिश्चाघि नोलब्धातेव पदसमतिव्याद्यारान्वयानुपपत्तेः । पदानामन्वि
तार्थपरात्वेनानिधयसमवतान्वयमनेकोच्याप्पनेलक्षणया । न हि पदानि लोकसमधिगा
हतानिस्वार्थविषयप्रत्ययमात्रपर्यवसानानुसीशतां । लौकिकाहिपदकदेवकम्प्रवणसमनंतराम

वाच्यमयक्षरत्वं लौकिकपदस्यैव गोद्दिता प्रतिपत्तिर्तच्च प्रतिपादयेतां बोधयतवरनाः। अप्र
तिपन्नि तेच प्रतिपादयेतान वाधयवरनाउन्मत्त बडापस्मारनां। तथाप्यत्र्य समक्षिगतेव
नपोरुपदार्थमाचंप्रतिपिस्यातान्ययत्र बहूनामलौकिकपदानांप्र न्धापर्य कारिपुरुषप्र
णीतानां व ज्ञातिप्रायमनुविधीयमानानामुपपत्त्याधिगतार्थविषयत्वे। वैदिकानां तु पु
रुषाप्रणीतानामबुद्धिपूर्वाणामनुपपत्तिरेव न विद्यते कथं च यानान्यन्विताव स्तोल क
ल्पयुः अथ यान्यवलौकिकानि तान्यव वैदिकानामिधीयेंता नन्वि सिद्धानी सिद्धमाणवक १०३
इति माणवकेसिं रूशाखागोल इति सिंहपितोल्ता नावितान्यथा नुपपन्नेरत्नावान्निवेगवे
ता सतुल्यमबुद्धिपूर्वैवैदिकखपिन्यथ परस्यापिवैदिकपुपदहेतदपु कुलान घिगतार्थावा

चनानि वमर्थान्तिरान्वितस्वार्थलौकपदशाब्दरवधारणानां। वैदिकानां च पदानां लौकिक
त्वात्तानि नमिहापि तुल्यं चात् लौकिकपदस्थ मनुमरनाम स्मार्कनत्पदपदार्थसंबंधावधार
णपूर्वकत्वादपि पदपदार्थसंबंधावधारणेघटत एवनिश्चयणबाक सिद्धातोसंबंधं
त्तिनास्ति स्वाच्यानित्य इत्येवं तावद्यावदास्माहृदयइति। सोयं साधनत्वावपरिज्ञानमप्येवमे
वापपद्यतां तादवं पदार्थकाकांक्षाकप्रकृतानि स्मर्यमाणानि पदार्थप्रवृत्तिनासावांतरया
पारालिप्सकार्यावाबाधारूतायामवं नीतिरमणीयमिति निविस्तरनयाज्ञानिनिन्यंते X वि
रिप्सामनी विलिता नानुरूपयवसायादिनर्थकस्मान्नानि थानन तः शुश्रासानिष्टासिद्धोपायत्वा
क्रियासूत्र्यप्रवर्तकाः। प्रवृत्तिहेतुत्वमंधवप्रदर्तिमयवर्तनाकर्त्रीरिष्टस्याप्फुपायकर्त्वयामि

मितिलाकधीरित्यादि । अत्र निष्कृष्टं निरूपयन्तु वीना । किं यावद्वकर्त्तुरिष्टफलोपायत्वे
तावद्वकर्त्तव्यत्वमिति तदासम्भवपयाता । किं कान्तिगतफलोपायत्वमेतारणं स कर्त्तव्यता
वनन्तवलीयविनानावोक्तोगीयानानतादात्म्यानि । पाक्षिनिमित्तफलस्यानीतस्य च स्तुत्ना
कर्त्तव्यतामेतावतापि प्रवर्त्तमानवस्तुनाऽसत्यानं एवानिमित्तफलोपायत्वापत्तेः । फलो
फलानावादनिमित्तफलोपायत्वमेतावता, अत्रायत्नादिवस्तुविकल्पाकर्त्तव्यता । तथाविवर्त्त
मानवस्तुविषयाउपायातह्रिनिवतादात्म्ये कर्त्तव्यतानां पलेत्रानन्निवस्तुनियमरवंडननावि
नानात्वापि परात्कृतः । अन्तःकथमिश्रोपायनिवविधिवरवलिखस्तनयत्रिवकर्त्तव्यतानाते
कानिमित्तपायत्वमित्यकार्थसमवायापि नघटानस्य वीदानारवोऽत्रयातिमतफला

कर्त्तव्यतावाद पत्र ३४

१०४

पायत्वमेव प्रवृत्तिहेतुत्वमित्याचार्यविरुद्धत्वात् । कल्पनानिर्वं विकल्पानुपपत्तेः ।
किमन्वयव्यतिरेकगम्यं प्रमाणान्तरगम्यं वा फलं फलरागिणः प्रवर्त्तयतीति द्विपरी
तं वान्वयव्यतिरेकगम्यं प्रमाणान्तरगम्यं वा फलमिच्छतस्तदभिलाषा
तिलाषिणं प्रवर्त्तयत्यत्र कदाचिन्नायं हेतु तद्विपरीतं तदाकर्यं तदभिलाषः प्रवृत्ति
हेतुना विनाभिलाषं शंकातद्दर्शनाद्वा । किं वाभिलाषमन्तरेणाप्याप्तवचनाधीन
प्रवृत्तेरन्तवासिनः कस्यचिदुपलम्भान्नाभिलाषः प्रवृत्तेः कारणं । तथाहि कन्ययो
ज्ञानं न करोमीति पारत्रिकः स्वयं ज्ञानेच्छुतरमाह न जानामि प्राह्य ज्ञानमस्य करणे
केवलमाचार्यवचनादिनाऽहं करोमीति । अथ यद्यपि फलेच्छुत्वाद्यानीति न प

वर्त्तत यथाप्यनिष्टेडहामीतिनस्यच हति न्तर्दिं तीननिलापाधीनत्वामतिक्रामन्तानिवमा
वार्यते यस्मात्तुग्रहविरहपि शीलवतां तपस्विनः कस्यचिदाचार्याधीनपद्धतिरूपलं नात्
अन्तरेनानि ला घाविविधिरिति।आ स व उमा मन ताद्विशब्दव्यापारापावि विधि रप वा द विरहान।
मीमांसावार्त्तिक कारा पितामवविधिं प्रतिपन्नाय शब्द त्नाव नाशाब्दा।ति निं वर्शानान दादा।अ
त्तिक्षि नाव नामाङ्ख्यामवलिङादयः।।सावान्याघ त्ते।निधीयात त्वलितड क्त मनि वात्तकार
नि व ति।आयान यस्रूपा नाव नाशब्दनाव ना।यन्नाव नात्व ति।न वार्थ ना व नाडुलालादि व्या
पाररूपा।साहि चयोह्यघतादि व्यापारं घ टादि निर्मालरूप म व हिं द तीता वर्ये सीता व नाति धी २०।
यता।सा पुन रेंस चया तु वि घाः व ता स मा ना शब्द नावनामपि ना व ना तयापि अर्थ साध्विदा

मे वावा वयात्ता अ प्रति नास मा नं त न र्स त्र य म शक्यो प ग मे।स चामि ह घ यो ड कक्रिया
या एव ता व ना प दा ति ध य च जु वा म द तु ना व ना मा ड ता विना विदाः।इ ह र शब्द एव प्रयोड
कत्वस्य व्यापारः क्रियासाव प्रयोद्य पुरुषव्यापार मवहिं दती नावना पद तिथ या।अ य प्रयोड
क व्या पारः करणाहुहहीन एव प्रयोद्य व्यापारमवहिंदाहुा।करणवति कर्त्तयो ताप करणीय
मव निष्ठातेन देत ह य मिदं समानात्तासतानिव मि हापफ नयनावा पल हे।।प्रयाद्य प्रति पाद
क शब्दव्यापारा हि करणं यद व हि ना घदाद का पारानि क र्त्त य ता प रता।प्रयाद्य क व्यापारे
प्रयाघ व्यापारं ज्ञाति झा मा व हि ना स्व यं ता व ना स्वाथर्मि व प्र सूता।अथ मायीनि व्या
घवाच क शब्द व्यापारा व हि ज्ञालिङादि व्यापारः पुरुष प्रवृत्तिं प्र हयाता।तत्र नि व्याधपद व्या

पारः करणमर्थवादपदव्यापारव्यतिकरत्वे तु तदागमत्वनिवेशन इति। अत्रोच्यते। वाक्योत्था
फलरूपत्वेन विविक्तविज्ञानमिव करणमात्रदर्शनात्। अपारवश्यं च बाधमेव करणमाचक्षते।
तदुक्तं संबंधबाधः करणत्वमिति। तदपि न निरूपणमानानामात्यप्रलिङ्गादिशब्दव्या
पारावदकप्रमाणानानात्। शब्दस्वरूपमात्रावगाहनपरतया न तावत्स्वच्यवं लिङ्गादिश
ब्दव्यापारमवगाहते। अथ यमाहत्य उदकं प्राप्ये वहितीरवदलिङ्गादिशब्दश्रवणानंतरमु
पजायमानानानुमानतामवगाहिष्यते। नान्यस्मिन् लिङ्गादिव्यापारारूढतयाप्रपाप्य प्रहति
रादुत्पन्नमिष्यते। सा च लिङ्गोलिङ्गं च दृष्टसामान्यतोदृष्टत्वे दाष्टोनिद्यते। न तावद्दृष्टमि १०६
रूपदत्तलिङ्गलिङ्गिसंबंधविषयत्वेन प्रमाणव्याप्तत्वविरहात्। अथ सामान्यतोदृष्टलिं

रूपतं। प्रवृत्तौ प्रयोज्यवृद्धेरिवतच्चमानतां वेत्ति। कार्यं च कारणविमात्रमिति सामान्य
व्याप्तिरप्यशक्या। सा न तावदर्थापत्तिप्रमाणरूपतयानावगाह्यप्रवृत्तेरन्यथायोगप
द्यमानाः शब्दव्यापारवस्तार्थं करिष्यति। न लिङ्गतया न कार्यसंबंधावाधमापादयिष्यति। निवर्ति
ध्यर्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धतया शाब्दकाणाव रच्च व्याघातप्रसंगात्। अथ प्रमाणान्तरं शब्द
कमिति शाब्दे विधर्थमिति हवी याः। न हि शाब्दापि प्रमाणान्तरस्वर्वकं इति प्रमाणान्तरस्वर्वके
ष्यधर्थं ज्ञानानामितिदधीया। एवं च यथार्थान्यप्रमाणान्तरविषयत्वमविनाशात्। न च नियता
र्कप्रायप्रच्यवीडीकृत्य वृक्षकोसेकितुं। प्रमाणान्तरगावगसंबंधाकृतिप्रायाद्वृद्धशब्दादर्थं प्रतिप
द्यते शब्दान्वावगतमर्थं प्रयोज्यवृद्धत्वादयमिमानीमत्राप्रतिपद्यत। नियोगं च फलं द्वय ना

र्मंडलेन मानान्तराघटनया शब्दत्वेनापि व्युत्पादिता। तदाहुस्तस्यैव मन्त्रमयाच्च कथं शाब्दे
कगोचरः तस्यापि शब्दस्य सर्वदा मानान्तरमानिकगोचरः। कस्मान्न शब्द। बाधेऽपि त्वनुमान
दुःसराः। न देवप्रथमतान्याख्यावीजोक्त रवादन्यः। शब्दादौ वह्न्यनुमानान्तर्दर्शिनो वड
रः स्थितं। पदार्थानिरन्तरतस्य शब्दानुवादकः इति एनाद्वति व्यापारविशेष शब्द एव प्र
माणमित्यपि परास्तं तेन सर्वं धावो धर्मतारा शब्दस्य वाच कच्चात्तु पपन्नः। च नव गगन च
सर्वं क्षितिनिर्संबंध वह्नेरन्तावः। अपि च लिङ्गादयो निर्व्यापारमात्रताणाः किम्मा पद्यापा
रमपरम्नाच्च ज्ञातनप्रेत्यवान्न प्रथाम कल्पेन वस्तुमादादयेरवकाशः। द्वितीयत्तु क १०९
ल्पविना व्यापारं व्यापारमि वस्त्वात्विषयमावदर्यन्तु लिङ्गादयो विशेषादेलारन्तावान्। किंच

णो स्यन्धिगतवस्तुबोधनं हि तद्व्यापयतो यथा ज्ञः। सर्वत्रान्तु पलब्धार्थ प्रमाणे संपतिरच्यथा
न चपदार्थबीद ज्ञानाधिगताधिगोचरान् हि संबंधसंवेदनसमयावगातत्वे प्रतिपादनाति धीय
मानो देशकालो वस्त्वादेरवलसत्ताप्यनिरिच्यतो न तिरिच्यमेच्यमानस्तु न स्वविषय
विज्ञानं प्रमाणी कारोति च नएवाऽज्ञःपदमच्छधिकारावास्तारकानविशिष्यतोयस्याधिक्ये
न वक्तिं चित्सपदस्य न गोचर इति। न हि प्रतिधान निर्वंधाद्भविनावा वृहत्ताःपदगोचरे
विशेषस्तु पलन्तामाद्दानापि से शयविपर्यय फ्त्वादावःपदस्यन्नपसंवादन्नानु। न च विधीनां स
म्बवतीति स्मृतिरेवपरिशिष्यतो। सा चावित्तिनवस्तुगोचरति समादोषः। अथाति धानन्मारि
तेना कथं द्यो्तयतिन तु साक्षयर्थं स्मारिते। निवे गमायं ध्यायः प्रनिवसती च्या दोनीरादीनामनति

यानां प्रतिवासाद्यच्च्यावावप्रसंगानु अत्त्वासातिशयस्त्वनाव नातिशयमाविं तत्सवज्ञागिन्त्व
वशब्दप्रदएकपादस्फुरतरं स्मरणमुत्पादयता दर्शनमात्र प्रसवत्थपदं विलोवि नप्रवो·ं स्रामे द
मेव कार्यमाक्ष तुष्ठु सद्दता अत्त्वासवान्नुन्तावापि यथा पदस्य स्वार्थमनुभवतया र्थे ग्गिरता
ता अत्त्ववायपुनर त्त्वास एवस्वार्थव्यतिरिक्तिणाम र्थानामनिरूपणान्ना न सृष्टं निरूपणाधीना
क्रियणाम न्त्यासः ।न त्वोत्पन्न शाब्दं नीलादिरूपनिरूपणनिपुणो त्पन्नं तेषाम न्त्वास्मान्नलेत
त्त्वयपदानि स्वातिशय प्रतिपत्त्यापरनया पारातिपदार्थाः पुनरत्तु परतन्त्वापारावकया र्थी १४
वावाक्षच्चयव्यतिरकनिमीणनिपुणतां विष्यंति किमर्थं नच पदानां सामर्थ्यमाश्रीयता
वं पदरनातिदिति नानो तपोमानंतरंगो चरणो वाक्यार्थनिबोधात्तु जावदसंगताना निरम

वतां वाक्यार्थं वस्समाक्षेपत्सार्थाक्षिप्तपरंत्ततसन्निधानाकांक्षायोग्यार्थतासन्निधि
लक्षणां सामग्रीमापद्य पदापरस्यारणसंहतानि सदानवात्मवस्त्वरूपावेदनद्वारेण
पदानि संसृष्टानतानावेदयंताअत्त्वयपदानि स्वंसत्त्व मात्रेवयेमसिधायायापरनया पारातिं
नपदार्थसंसर्गमाव दतता नन्त्वर्गादिफलत्नहत्पनाना वा अन्वयलक्षणः स्वस्थ
मक्रमपथाः उकंच वार्त्तिककृता वाक्यार्थएवधर्मादिस्वर्गादिफलसंगतोयागादि स
वतत्रूपाल द्यतनानि धीयता यस्मादिश तु दितिः कर्मस्वरूपमभिधीयताफलसाँवन
तावि कर्त्तं वाक्यार्थावाक्यलक्षिता नचयावति ते ओ अभिवाक्यपकर्मादि वाच्य कपदहेदाति रेकि
तरस्यकर्मफलमधत्त्व तनि व्यागाति धायि पदम वन्नविपत इति ज्ञातान्नि व्यागावता स

इति सांप्रतं स्वर्गविषयत्वात् वसायवन्नियोगधर्म्मत्ववसायात् पदार्थस्य वाक्यार्थत्वा
संभवात्। संयुक्तपदार्थलक्षणाभिधाव्यापारो योगः स कथमन्यथा स्यात्त विभ्रम इति
तस्मात् यथागुणकर्म्मतु प्राप्ति नियोगज्ञानेन संबंधलिङादायाः लौकिकविदिनादिदृष्टपितध
र्म्मं बंधकावद्वासनविषयादीनामन्यतमस्यार्थ इति सा हेतुः स्वस्य कार्यताद्युपादेन
नन्वलौकिकाम वकार्यत्वेऽन्वेष्यमाणानंतरविषयत्वावमनिपातत्वम् अतः सुकर एव संबं
धनासहत्व अपारत्वप्रकारमत्तमप्रत्यावस्थितौ इह पदानामन्वितपदार्थाभिधा ११०
यकत्वाभिप्रायादिसकलशास्त्रार्थनिरूपणे काम्यमानफलोत्पादनसमर्थनियोगस्य संबं
धकार्यलिङादिविषयत्वावगमोपपत्तेत्त ज्ञानिलिङादिविषयमापन्नं कार्यं नियोगापरना

मनक्रिया। साहि क्षणभंगिनी च विपाककालं यावदवतिष्ठते न च क्रियानित्यत्वं शाक्यभावे दयि
तुं न क्षणिकत्वस्य अवलक्ष्यमाणविरोधप्रसंगात् ततश्च स्वर्गादिकालान्तराकांक्षि नित्यत्वं कल्पना
यमानानंतरविरुद्धितत्वात् अथ तस्याः क्षणभंगित्वेऽपि न फलसमसर्वविपाककालावसानमव
तिष्ठतो न त्वविद्यमानहेतुशक्त्यादिफलं करिष्यतीति तद्देववाक्यार्थत्वेन मस्वहीनि
योगापरनामकार्यमिव परिलिखाने नादवं वाक्यार्थं त्वेन परमार्थरूपायामनिरूपणप
दावाचनविच्छरूपप्रवृत्त्या अवचर्यन्तावत्ता फलघटितांकरणं ननियोगसमपरमीत्स्यम
हइतिनत्परा हन्ततोऽन्ततः क्रियाफलमसर्वमिवयोगशक्तेर्नियोग इति च विधिरिधविना यते।
यदपि च माणवाक्ति कालं कारथज्ञाकरस्तुस्यनियोगशद्वक्तस्यावनोतिरायाहानिः शेषायाः।

योगाद्योऽस्तु द्विरिति। तदप्यनुपपन्नं गुरुतामस्य दर्शयन् नियतः कार्यरूपतयात्मसिद्धये
नियोज्यं प्रेरयन्ननुतिष्ठति। नानन्तरं नियोगमीमांसकैरिष्यते। यदप्यवादि तन्निवसफ
लं वा नियोगमनिदवीयाः निःफलं वा न निःफलं प्रेरकत्वाभावात् प्रवर्त्तकत्वे तावत्प्रसंगात्। नापि सफलं
फलाभिलाषादेवास्तु प्रवृत्तिप्रसंगादिति। तदपि न समर्थं। कामाधिकारे हि नियोगः कार्यत
याऽवसीयमानः स्वनिःपत्तये काम्यमानं नियोज्यस्य संपादयति। स्वामीव स्वार्थसिद्धये स्वभृत्य
स्याभिमतं फलं नियोज्यस्य संपादयन्नपि न नियोगः प्रधानतामतिशेते। अनतिशयान
श्च नियोज्यस्य स्वात्मसाधनाधीनामेव प्रवृत्तिमादर्शयति। अतः कथं फलाभिलाषनिबंधना
प्रवृत्तिरूपपद्यते। अयमनिष्पद्यमानविषयो नियोगः कर्णाकम्य नियोगमतिमन्यस इति चेत्

तथा हि कश्चित्कविरपि भावुकानकुलादिरचनीयानां ग्रंथानां लोकोपलंभसापेक्षं
तथाहि तत्त्वस्वरूपलेशं तद्रूपं नान्वभावेनैव तत्त्वविदुत्कृष्टता। निर्वितर्करूपं त्वात्मावपि
तथाहि तत्त्वरूपलेशमात्रेणास्वादित तथाहि तत्त्वस्वरूपस्वादितफलोपि स च दोषमनोनीयमान
नाभोगेनार्थेस्तं न विलोकयति निर्विलोकयन् तथाहि तत्त्वसंतावत्तामेतदेव। यद्दृष्टफलमागमो
पिच कुत्वानुमानवाचोहरूपा। तदेकमात्रवद्गमित्यादि। तदप्यनुपपन्नं परपरिकल्पितपरमा
त्मगणवराच्छनापि तदागमोपपन्नोन्नयविपर्यायविवादकानां वाचालाध्यदस्वावाद्द
ताद्वपालि कचास्मरणप्रतिसंधानप्रसंगात्। यदपि तु मानकोऽस्य स्वादिव गा
कामवदित्यनुमानमनुमानबाधं करिष्यति। तत्स्पष्टं। तदप्यनुपपन्नं परमात्मेकापह

यासिद्धसाधकात्वापपात्॥ सुखदुःखादिलिंगदर्शनाद्भेदस्यानेकात्वापपत्तेर्धर्मियाऽनुकर्ष
माणवावर्त्तनकः। कर्म्मनिष्कृतिफलप्रापणानिषेधः प्रज्ञावंतोद्रविणमीक्षमाना॥ अयापार
रूपयोमनीषिणः परं कर्म्मोच्छिद्यान्यच्छेचमानसुरित्यादिनान्यागमेन चाबाध मानत्का
लात्ययापदिष्टः। विपक्षदावच्चकप्रमालविरहात् लींगयानकीलः। च्छन्नैश्चर्यानिपर
द्यावत्प्रपच्यान्तस्वात्मसंविलत्यकालात्ययापदिष्टः। एतद्दोषद्वयितमवर्त्तनेवाता अनु
मानस्यानेनबाधंकरिष्यतो ज्ञायेतमितिनियानतिविघातविघात्वाददित्तमितितत्किमते
प्रादपरस्यरमनिरिक्तेऽतानत्ति। यदिनावदतिरिक्तंतर्हिदित्तिदः। कत्तवायीनाच्यथनहि
पद्गीतेतिदेसाद्धेनप्रतिन्यासननाक्तसमस्यमानचाज्ञानाय्येषकिमकार्थे इतनिन्नाद्र्य। पद

यिचौ चानेदादिलद्वारेफलंनदाश्रितामवासर्वमित्याल्माश्रितमव कल्पाता। नदेवविपाकला
लावस्थितमप्रदर्शितनाधिष्ठितेस्वकार्यकारानप्यतनचाहंडवता नयादिवाविस्थानानस्य
शरीरेंद्रियादिनिर्व्यन्तःप्रागावतनचातान्यतन्निष्ठवननिर्माणानिभ्रणानगवानीव्यासादव
वैतोक्त। वस्थामवदक्तयोऽन्यलमलीकातिनिवासाननिनातिनन्यान॥ श्रीलासधेनविरचि
तप्रामयसारसंग्रहविधिपरीक्षासमाप्ता॥ ॥इच्छानुगामिनायस्यविस्वक्रियाश्चैतदयानि
त्यज्ञानखड्गखाक्षरंतंवंदेपरमेश्वरां इहक्य नाधविद्यापदार्शिनालीकाल्लेदमात्मत चामवाप
रंपरमार्थसन्निनिरायनन्मनमपल मत्तुमानमिदमस्मान्निरवितथीपलं। विन्नामेच्छादि
शरीरावस्थात्मपरमार्थनानाजन्मोतरा। शरीरांतरणोपलक्षार्थंशरीरांतरणाधनिसक्षपक्षा

घस्तु न यथोक्तसाध्यमधिकरणोनास्ति यथोक्तसाधनाधिकरणोऽपि यद्यादवदन्तात्मा न कार्येन ग
घ्यात्तस्मात्तथ्येति न स्यात्तथा यथाप्युविवादास्पदीभूतशरीरत्वादापत्तीत्तनिबंधनात्मिमयविष
यगणवदात्रतिसंधानत्वावोपपात्तरन्य यामिताहेतुरितिसौत्रतामकाद्यपिद् यद् नस्य
वालाघतस्थावच्छिन्नशरीरत्वादस्यापि प्रतिसंधानत्वावोपलाद्यः। न च बालाघवस्थि वपर
त्तिघतेनतु शरीरमपीति शक्यं वक्तुं म वस्थाभेदशरीरत्वदनियमत्वावानुं का प स्थान्वम
पनिरूपणानि स्तुणा नत्विन्नवत्ता न वितथ्यं। स्याहि किं करचरणाद्यवयवपंचना वाक्वाधिनानि
धीयातरूपादीनामन्यतमैषा। न तावदाद्यः सरणिरवतिष्ठते करचरणाद्यवयवरचनारूप
स्पशरीरासमवायिकारणत्वावाक्तपगमात् तुल्य समताधिकारणत्वादव कायीत्तदेनावस्थ

चाहतात्स्तु वस्तुभूतक्षणिकत्वसाधनसामर्थ्यमास्थीयतां तदसद्भावव्याप्यविरुद्धत्वेन क
ल्पितात्तदयोस्तादात्म्यानुपपत्तावनुमानोगतावानुपपत्ता। नरंच स्तुभूतसत्त्वक्षणिकत्व
दात्स्याधीनतायैव व्याप्त्यः यद्धित्वारपितादात्म्यं सत्त्वक्षणिकत्वयोस्तादात्म्यप्रतिपपत्तिः कत्व
तावानुसतिसत्वमात्याद्वादहेतुरपि धायम नसत्वमघाप्यस्यहेतुत्वाप्रतीतः। नाप्यन्यः स
त्व कावकाकारहेतुद्वयविययप्रसंगात्। न चद्याहत्तिविषयप्रतिबंधवाधैव स्तु स्तेत्त
लिकत्वसिद्धिर्वस्तुभूतातस्तु नाथा रक्षीतात्तदापत्तेः सर्वंधविरुद्धा यत्नापि यात यावत्का
द्यामित्तुपजव्यशब्दक्षणिकत्वसाधनेसत्वानुपपद्यतस्व कारिसमाति व्यसत्तितनुपपत्तेः। कम
वस्य कारिसाधिक्रामणतडुपपत्तिर्दुगिपस्तामित्य वतायैवतदुपपत्तिरिति किमत्तु पपत्तें

नन्वसहकारिसंपादितातिशयाधीनमेव कार्य्यमुपपद्यतां तथापि तावता हेतुमत्स्वभावत्वनिवा
र्य्यं तावत्स्वरूपानुगमाधीनकार्य्योत्पाददर्शनात् । अकारकत्वहेतु तावन्मात्रस्यापि कवीण्डं
कुलमांकुरायापि कल्प्यतत्तत्स्वरूपानुगमान्नावान्तरापि चातिशमाङ्कुरस्य तादृदस्य वाका
र्य्योत्पत्तिनिर्माणमिथ्यातानातिशयमात्रस्यासद्वितापि सर्वकार्य्योत्पादप्रसंगात् । नापि तादृद
स्यातावान्तरापि चातिशमात्रस्य शयवज्ज्ञावस्थापि कार्य्योत्पत्तिनिर्माणप्रसंगात् । अनतिशाय
स्यातिशायिनातिशयमानस्य कार्य्योत्पादहेतुत्वात् । पगमव्यितरामतिशायिनापि तद्धेतु
त्वावगमः कुतोन्त्वेदितिः नचसहकारिणां तावत्स्वरूपातिशयोक्षनसामर्थ्यमात्मीयसे
साकल्याविकल्पस्वरूपातिशयमेतावताऽतिशयानादाय पकृत्योत्पत्तेरत एव कार्य्यान्त्र

स्वव्यापारमुत्पन्नमनुत्पन्नं वा समावहतां । अनुत्पन्नात्म व्यापाराधिष्ठानविषयत्वेनावस्थाप्या
पद्यतां । उत्पन्नस्त कस्य व्यापाराधिष्ठानविषयत्वप्रसंगात् । अथ यस्या निश्चयाद्युपकारोत्पन्नत्वं तथा
वाच्य व्यापाराधिष्ठानविषयत्वमवलिडादरूपयातास्त्वं तादृश एवासौ व्यापारायत्ताघ्नु त
त्नापि विषयतावमापद्यतां । अनतिक्षानलक्षणस्तु व्यापाराविषयस्तात्पर्यं तावनालक्षते
स्वव्यापारस्तु रूपाधारकेन यावाकार्थान्वयी सन्नुपपद्यतां । स कथं व्यापारान्तरविधिमन्तव
न्नितनड त्वं विधिं तावनाधारकप्रत्ययगात्यनाकृतः । अत्र यत्नि यमितावत्त्वं वैषम्यधवसी
यन व्यापद्यमानादिविशेषा तावान्नकमातिशयप्रतिपद्यतां । कमातिशयेबान तावहिदप्रथमः
पेथाः शस्त्रकर्म्मस्तुत्यादीनां विरम्य व्यापारप्रतिषेधनानाविद्धिनीयाः सकलतयविषयत्वनिरू

सान्तुपलब्धेः पट्त्वादिनियामकप्रतिपादकशब्दव्यापारः करणमित्युक्तिरपि वापपद्यते
ऽनिाधयविषयविज्ञानोत्पादनसेतारणशब्दव्यापारासंभवात् संनावकानस्य व्यापारान्त
रमवस्थमानिशेषयेव्यापारवतरवपतेः कारकत्वावापगमात् । व्यापारवत्त्वेव सत्त्वं तु विशेषि
नस्यान्तररत्नावितत्वितुमर्हति । अथाप्रत्नाप्यकृणिमाकारकमात्मासतानंतव्यापारविकारके
संपन्स्यते । नेवमस्य विशेषणतया विशिष्टमप्यत्र यदिहेतुत्वात् । सदेव तु विशिष्टता । न च व्यापा
रस्य व्यापारांतरविशेष्यत्वमसत्त्वात् । यदप्यवादि परमविज्ञानमेव करणमिति तेन दप्यनुपपन्नं
ज्ञानस्य तत्पद्धजनकत्वासंभवात् । ज्ञानके च करणत्वापयतो यदपि संबंधवाक्यकरणमित्य
वादीत्कादीनदपि न संगतं । विषिनासंबंधि नाविनासंबंधसंनत्वसंबंधावाक्ष संभवात् । विषिन

वातानावस्तदावतास्ससेनवनिरूपणपराहतत्वात् यदपि चित्रवनतव नाप यत्न वातापि नाव
स्तस्यावतासासंभवात् तिहि । नोत्तवनासोप्यकत्वाव तानावास्तदावतासस्तवनिरूपण प
राहतत्वा । यदपि चित्रवननवनानाविनापित्कावनिरूक्तं वानतावास्तदान्यवसोद्देश्य
त्र ज्ञादिदर्शितमात्रुप्रमानानदपितोपपद्यते त्रिलोक्य प्रतिपत्तिर्मतारणापि निर्विकल्पक
विज्ञानतावस्थस्वरूपप्रतिनासान्तरूपगमात् । न च त्रिलोक्या प्रतिपत्तौ तज्ञाव दोनदप्रतिप
त्तौ रत्नावस्मत्प्रतिपत्तिनिराप तत्त्वान्तदृज्ञावप्रतिपत्तेः ॥ नत्वयं त्रिलोक्या स्वतावात्वावो
प्य नत्रिलोक्याप्रतिपत्तेन गतीयेत नापि त्रिलोकं तज्ञावावि नानाविधयनचित्रलोक्यानवका
स तज्ञावानावतासितत्त्वयत्रिलोक्यस्य नावावाविनानाविधाचित्रलोक्यमिथ्यातिर्किं तु चे

त्वात्। कथं विरोधिताया अवस्थानवत्त्वे लोके विरोधिन्यनवसीयमाने तद्विरोधित्वावसातुं शक्य
त एकविरोधिप्रतिपत्तिसापेक्षत्वादपरविरोधिप्रतिपत्तेः। न चैवं विकल्पानुपपत्तिर्विरोधिनो
ऽपि किमयं स्वात्मकानुभवविषयत्वाद्वा विविक्तानुभवविषयत्वाद्वा बाधीरिष्यते। न तावद
वस्यात्मकानुभवविषयत्वाद्वा घटते तयोरसांकर्य्यानुपलंभात्। न हि स्वपावत्तासमेन रे
ण मनुकालानप्रतीयते। अथ स्वप्नविरोधीनमकालानप्रतीयत एव। न तद्विरोधीमानानप्र
तीयतां स्वस्वरूपेन तु प्रतीयत एवं स्वरूपं तु प्रतीयमानो विरोध्यपि प्रतीयते तेन म स्वरूप
स्य तद्विरुद्धत्वात् न द्वितीयस्य प्रतीयते तेन स्वादेव न प्रतीयते त्वेति चेत्। तन्नापि विविक्तानुभववि
षयतावाद्वा स्वात्मकानुभवविषयताया अपि तयोरुपलंभात्। सर्वास्ति घातनं कर्तु यादृकृति

त्वेन यास्तु दर्शनमाविशतानुमानमावस्मात् विवादास्पदमानकांतमन्यथार्थक्रियाकारि
त्वानुपपत्तेरिति। परदर्शनमवलोकयन्तः तु नरवमन्ति दृष्टादविवादास्पदमानकांतमानका
कारार्थक्रियाकारित्वाद्युपदिष्टे न तथा यथा विवपटस्तथा विवादास्पदं तस्मात्तथेति। न चैवमप्य न
मेकात्मकवस्तूपदर्शनपरतया प्रवृत्तानुमानवाक्ये करिष्यते। नच विकल्पाविकल्पत्वादनेकरूप
वस्तूपदर्शकत्वानुपपत्तेः। विकल्पकं हि प्रत्यक्षमानं कानवस्तुप्रदर्शनप्रवृत्तमुपदर्शितमेवाविक
कल्पकं तु निश्चयाज्ञानात्वाद्वक्ष्यमाणमेव नन्वेवमिति कथं प्रवृत्तानुमानवाक्यं विपक्षस्यानेकांत
कोत्पादकमनुमानमानेकान्तोपपादकं वचनं त्वानुमानवाक्योऽपि विपक्षस्यानुमानस्य प्रत्यक्षं तु प्र
वर्तितया प्रत्यक्षत्वाशियात् हेतुनाभासेन वादं गच्छन्नन्यबाधत्वसंग वाञ्छा नाप्यनेकाकारा यदि

याकारित्वमुपपद्यते एकांतचेत्वनित्यसेऽक्षिवानिकांतिकनयानद्धेतुत्वावमापद्यते विपक्षाद्वि
पयवाचकप्रमाणोपपत्तेः। उक्ताच विपक्षविपर्ययवाचकप्रमाणोपपत्तिरानकांतेनित्यपक्षेदपी
व्यापारमादर्शयितानतथात्वस्त्रत्वादन्निच स्काडिश्यचार्थक्रियाकारित्वविनाभिवादिधर्म्मीप
र्म्मीपरिकलितमवामवस्तुग्राह्यानानावस्तुनादिसदसद्रूपस्यैवास्यादसेनावा सादकोला
त्वादेरववरविषाणादेरप्यसत्वादप्रसंगात्। सारदकोंतोत्पादवसत्वावदारेन विपर्ययप्रसंगाद्या
न खकथमनुवृत्तैवस्तुसदसद्रूपमवतिष्ठते। स्वरूपकारणाकारतयासत्वापपत्तेः घटपट
य रूपतया वासत्वोपपत्तेः। एवं तस्य यत्वाद्यर्थक्रियाकारित्वं विनाशित्वचलक्षणत्वयविधर्म्माविरु
या। नाथेकांतरागद्वेषोपपत्तिरानकां। उक्तं चाएकांतग्रहरक्तानां नाथ स्वपरवैरिणां।

विशेषमपरिहरंतः प्रमाणप्रसिद्धमप्येकान्तमवधीरयंतः प्रमाणान्तासच्छव प्रमाणाभ्यासन्नाम
त्वनयंत्ता। न कोलमालमावन्दते। प्रत्यक्षमेवनाव असमानासमानजातीयसच्छाप न्नम
नुगताध्यावृत्ताकारमेकमेककालेव सारारूढमादर्शयतीत्यदिवन सर्वारारूढानुगताम
कं तदर्शयन्नदिं सर्वमारारूढमाव गतानुगताकारप्रत्ययात् वानावस्त्वसाधितानव सर्वस्मिन्नारूढ
गावरेसारारूढत्वसामान्यमेवानुगताकारप्रत्यययहेतुत्वाव मापश्यन विनापि सामान्यं सा
मान्यं गावरानुगताकारप्रत्ययापलब्धेः। त्रिलोकोदरवर्ति नावनिक्तं कंवद्याद्वत्तं वत
दादर्शयाताननन्याहत्वापदर्शनविरोधवत्तत्परिहाराधीननियतसारारूढविषयप्रवृत्ता
नावः प्रसस्वजा। किंवस्त्वादेश एवस्वरूपपररूपसदसन्त्वाकारावस्थूपदर्शन प्रवृत्तमध्यस

मानकीर्त्तेः स्वरूपं दर्शयति । अथ किं संतानान्तरं नाम नानकं नात्मना । यदि पुनरयं कं नात्मनापि तावन्न
द्वितीये विश्वात्मकमिति नियतवस्तुविशेषयावामन्तःप्रवर्त्तनं । न चानन्तरत्तरानाव व
नियतवस्तुविषयमहत्वं कारणेन स्याव स्यात्मकतया अन्यकालेप्रतिपत्तिपा सुव स्वात्मकताच तन्व
न्ते नानंकं । तानन्तवतीति यस्तु प्रत्यय सामानाधिकरण्यप्रतीतेः प्रतीति एव चक्षिनगरस्तीति रवधा
वस्तुस्वरूपनिरूपणेन दृष्टान्तस्य सर्वेरुपयान्तत्वापरादशमरसाच्चापदर्शनं तास्मि वदर्श
नानाद्दृश्य लेव स्वपरशब्दान्तिविषयान्विषयत्वं स्वपरकारणा कारणत्वं । वृत्ति । घटादिपररूप स्यादुम
रानि यानाय ज्ञानविना । शोपलभ्यमानं नित्यत्वं सर्वविशेषोपलक्षितानि सरूपस्य सामान्योपलब्धेर्य
नित्यत्वं प्रतीयतां ज्ञानात्मना प्याकारूप तयानित्यत्वेसु ख दुःखादिपर्यायरूपतया चानित्यत्वमुपेय

मानगुणः सतात्परिमाणं यथा घटस्तथा तन्मात्रं यथा स्यात्माप कंमन्नाशत्वं चाघटवत् स
त्वं च क्रियावचात्र रवन्नाकरशान्तेरनुमानमाला ॥ ॥ इदानीं परमगुरूपायसाधनापये
गिकरणेन ह्यात्र पादोपदिष्टमनाथ्यायि परप्रणीत परमगुरुपायसाधननिराक
रणनिपुणमानमसद् मानाद्दूषणाना संपरिशुद्ध मनसः कश्चिद्दूषयितुमाव तान्तघादी
नां संतानान्तरसुद्धिघ लसंतानवामदीपसंतानवदिति । नहि पार्थिवपरमाणुरूपादि
निर्भितिवारमादर्शयति । पार्थिवपरमाणुरूपादिसंतानानां नरन्तरसुद्धिघतश्चनिल्पुप
रेकज्ञातिमनोसाक्षात्कार्यकारणभावोपि संतानाः सव नान्तेनशुद्धि प्रमाण इति । निवार्त्ते
कविषयाल्पेव कार्यकारणानि संतान इति संतानान्तरूपगामसंतानवच्छणविरहितया

स्यत्तिवारणायागात्। आत्मैकविषया बुद्ध्यादयः कार्यकारणभावोपकरणाः एकद्रव्योपवालि
काभावरूपपरमाणुघटादयः कार्यकारणभावोपकरणाः पार्थिवपरमाणुरूपाद
यश्चैतेन यान्ति दत्त कार्यकारणभावाप्यकविषया इति। नरुपार्थिवपरमाणुरूपादीनां का
र्यकारणभावसंबन्धः इर्दरूपादिविनाससरूपाद्यंतरोत्पादात्। न चैनमवाद्धतावच्छ
ता। तस्यस्य शक्ति कारणं न च परमाणुवृत्तिः। अग्रिसीयागसूत्रयद्दनिरिति। प्रत्यो जनाधीनार्थ
बुद्ध्यम् भावनात्र हविःस्निः प्रत्योजनंयावद्दृष्टम् दृष्टंवा दृष्टमपिद्धि सुखमपिन्न निवृत्तिया
च्च दृष्टमपि तया। न च नानान्न नप्रत्योजनोपच्यासप्रसक्तितनिवृत्तिरवाञ्छितमनयास्त्र
णावरः प्रत्योजनेपरिशिष्यान्तां न वेत्त्वं प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणादिपदा

मिकमारशयितीत्तावान्नान्तःपाकसमपाकप्रानीनिनापृथ्वीभ्यां तावत्कालाभावान्न च नत्रण
त्तेगस्तावकामेदवाधकेमत्य इ वाच्यावसच्चबाधितविषयानुमानत्र हल्फपपीत्रानयच
च्छ ले तावल्लक्षणत्रणच मीस्तितु इम तत्र नव विरोधात्। नीलमनुत्तवामीतिकिन्नतोयने
नञ्जुनरिदं हानि कमिति। अयस्यघगर्थक्रियाविरहान्नीलत्वमवलोक्य कच्चमितिनीला
नुत्तावल्लिकत्वमत्र त्रन्मवपरमतिस्महशब्दासान्सहानुनवान्नावालङ्कपंनयावमीपते
च्छान्तावामयविचारावातुर्यमानुष्पनांयदत्तनवमपिवार्यनिरूपयंति। यत्रन यवमायस्त्र
त्रानु नतावावहावलिनप्रमाणसंनवाः प्रत्यक्षानुनवोऽत्र नयवमायमेतारण प्रत्यक्षानुमा
वयवस्तानि चत्र नानम्फपरामानात्। निपिहवपदन्न क्त्तानि कनाप्रकरणांतर इति निरूतमस्त्रैं

सर्वत्रैव क्षणिकात्वयसंसारापवर्गप्रत्यासत्तावान्वसत्त्वानविषयतयातात्यारूपपत्तेः
संतानिव्यतिरिक्तसंतानासंभवात्। अथ ज्ञानसंतानाविच्छेदादीनं संसारमपवर्गं च तदि
च्छेदावीनं मतिर्मितामात्परतानिवंनगर्शशरीरज्ञानस्य मरणशरीरज्ञानचनवत्वप्रमाणाभा
वात्। नच समानजातीयत्वमेवकारणं विज्ञानोपादानपिंडनतुज्ञानस्यात्पादनदर्शनात्तदवै
क्षणिकत्वपरापरापरलोकभावइतिविस्तरतयानितन्यता॥छ॥ क्षणेनैकसिद्धिः क्षणि
रियं श्रीस्वामिसमंतभद्राः॥ ॥ यत्क्षणिकांतवादेनवतिन्तवत्वदेशागस्मात्क्षणिकजन्मनित्येथत्रे
थकारयचिततपरपदयेथिनियेथिलत्व॥ निर्दुनो॥ शषलषद्यपक्षेतनियमोवादएकांतनि
त्युः कार्यः प्रज्ञानुरोधास्तुस्तुविनसमयःसाधुर्मीलापक्षेत्वः इत्यहिदिगम्बरास्नसमयसम

मर्थस्य क्रमक्रियाकारितापपद्यमानस्य कालविलंबकारणाभावात्युपक्रियाकारित्व
तरूच्यस्य क्रियाकारित्वविरहात्सत्त्वमापद्यते न कारित्वाचात्प्रमाणात्पादकत्वमात्मध
तोन्नसमर्थस्य पुनरसामर्थ्यादेव क्रमायोगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वविरहः॥ नसमर्थ
कारिप्रत्ययोपनवर्त्तिनिकारणं क्रियाकारित्वं सहकारिणः कारणातिशयानविशयकरणवा
रणव्यापारविधानात्। अन्निवातिशयानतिशयकरणवारणव्यापारादिनदन्निर्भातावएवकाना
वावारितावानवदिनिन्निन्नानिशयानतिशयकरणवारणव्यापारवतायानियतनवस्तुसं
वैशात्तावप्रसंगानिनमहद्यारन्तावानुव्यतिरेकाभ्यांनैविरहस्तुनरापक्रस्यविरहः॥ तुर्भीता प्राप
क्षनपरकार्यं यदिविधनक्रियनायदकिंविक्रस्वस्तुकिंफलनचिदापक्रान्॥ न्यतिरिक्तातिशयाभ

ध्यानेनातिशयए वान्व यव्यतिरेकवान्कार्यं करिष्यति किमन्त्रालिकहेतुकल्पनया विद्यमानेपि
तस्मिन्कार्यानुत्पादात् अतिशयापि किमतिशयोऽशय अनतिशयमापाद्य तदृहितात्र विशय वत
स्वहेतोर्ध्यानमतिशयपरंपरानोनर्दिति तस्य तदा ध्यानजतद्वादवनावस्थ कार्योत्पादकत्वप्रसंगः
नवातिशयाधानमंतरेणार्हृणिकपदेपि नस्त कार्योपदेतिर्मापवनमपेक्षाविरहादेदाए
कशोदिकार्यनिर्माणनिपुणाःक्षणान परस्परमापेक्षान परस्परव्यध्ययासेतिस्तुतहा
नीसुपमप्पीत प्रत्ययावस्था नावनिवर्त्तनिवाउपसप्पणप्रत्ययावस्थानावचनावस्थाना
ध्यामनिवर्त्तनोनाप्यकाशानावसामग्र्यापिगमेप्रत्येकमेकैककार्यनिर्माणपलनानीन
नावस्थानाद्यापपत्तेः नावानर्ये नवतःपञ्जुजानाप्रत्ययस्तुपन्नामर्हन्वत्ययतुयथाहकृ मा

र्येघटादानपटाजादानावस्मिन्स्वावत्पादापिनघटाजदनावसीयात यावस्थपटादापिन घटाजदे
नावसितस्वावघटादापिनपटाजदनावमार्त्तुशक्यतइतिपरस्परसापेक्षत्वाठनदघानदघाति
जासास्वावत्रसंयोगानापिकतिपयस्नावतोपि नावाप्नदावनासंसंनवाःपरस्परसापेक्षत्वतथो
त्पत्तिदप्रतिनासानावप्रसंगादवात्रिंशुवनवबनतावितापिनावनिकर्षवात्रतावजेदे
वमार्त्तुशक्यावधिहूनक्लृप्तिकेवलज्ञानवसाधनावत्नदावसायायोग्यतानासिचित्तवमनव
ननाविनावकदेवकपरिज्ञानविरहनानार्येनावाप्तिवइतिशब्दमर्थोऽत्रसोज्ञातः। अतःप्रत्य
नावस्वरूपनिरूपणमात्रपर्यवसितव्यापारेननावाप्तदालसमा सयता अगमादिप्रभृत्यनुमा
नबावकोदशपत्रकामवेदनहितीयेहितीयादिनावत्तासप्रणोरपिस्तमवाद्यातियदृकनानय

पश्यन्ती त्याहुः। न च परपरिकल्पितपरमात्मगोचरत्वेन वस्तुनोऽनागमापपत्तेरवाच्यत्वं विपर्य
य एवावाचकानामनुमानानां च अस्तु इत्याचार्यादाकाशवदिति चेन्न अनुमानमप्यनुमानवा
धे करिष्यति न च तद्बाधकत्वं बलवत्त्वाविकल्पनया नानुमानमनुमानबाधकमिति वाच्यमनुल्ल
वनत्वादेव बाधकत्वात् अन्यथा गमात्ताय स्वस्वसिद्धान्तवासिनीनां तःकरणोऽर्थवादिवादिभिः प्रत्य
क्षे वस्तुस्वरूपमात्रपरामर्शनात् अदृष्टमादर्शयत इति। तत्र प्रत्यक्षेण वस्तुस्वरूपवान् हृदयस्यापि प्रतीतत्वा।
न विकल्पादकल्पात् तदाम्नायगम्यपरस्पराप्रतत्त्यात्तदप्रतीतिर्नामस्तावाद्वयोरपि विशिनष्ट
प्रारवत्तासन्तान्तोविनिन्नवस्तुः जीवन वस्तु विषयं च विज्ञानाम कल्पिष्यते किंत्वनात्मत्वर
यवस्तुगोचरम्। यदपि कतिपयन्तानादितावात्तदावत्प्रासासेन वोदितितोऽत्र वक्तास्ताम्यकत्वा

वादि तत्प्रत्यक्षपदर्शनसमाविष्टानुमानत्वापत्त्युपपत्तेः। एकात्मकवस्तुपदर्शनप्र
त्यक्षवाचयाकालात्ययापादापत्तिः ह्युत्तानोपपत्तेश्च। यदपि न च प्रत्यक्षमेकात्मकवस्तु
पदर्शनमिह नमित्याहुः तदप्यवद्यमेकात्मकवस्तुपदर्शनपरत्वेपि तस्य वाचकानुपलब्धेः।
न चापि कल्पकमनि स्वयात्मकमथ्यनिवरिनरूपतया तस्यापि निःस्वयात्मकत्वात्। यदपि
नानैकान्तापपादकमनुमानमित्यादि प्रत्यक्षान्निघ्नन्नरुद्धतावात्से न वादित्यतं परैरप्यप्र
पि। न तदप्यनुपपन्नमनुमानेनापि प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षणानुमानस्य बलवत्तया वाद्यत्वोपप
त्तेः। यदपि विपक्षे बाधकप्रमाणोपपत्तिः सिद्धिप्राने कान्तिकपरिहार इति दर्शितं तदपि प्रमाणविचारे परस्य
कौशलमादर्शयति विपक्षे विषयवाचकप्रमाणानुपपत्तेः। निरपवादप्रत्यक्षद्यापापापवस्य

नं पुनरक्तं तत्तूपपद्यते । यदपि वस्तुनो हि सदसद्रूपस्याविज्ञपादसीनवद्दृश्यादि परैरनापि
तदपि न सत्तद्दृष्टत्वादयत्नः । सदकांतोन्यादपि कारणाधीन कार्यात्मलाभतया खरविषा
णादरस्तु स्यादानुत्सत्त्यादानच्छापगमाच्च नव कृथमस्तु त्वन्मते वस्तु सदसद्रूपमित्यादि पुनरन
च्छापगमेन विपरीतत्वं स्वरूपघटस्य पायारक वा न च्छापगमानां एवं ज्ञायत्वार्थक्रियाकारित्वाद्
यादेव धर्म्मधर्म्मिणोर्नित्यं तत्त्वं वेति । यदपि तथैकांते रागद्वेषापपत्तेरनेकांतरत्व इत्यादि तदपि
मात्मनो मादकोपयोगमात्रेण मानामाद यतान न चैकांतानिनाशादिनी रागद्वेषापपत्तिरनेकां
तपि तदुपपत्तेः । यद्येकांतयद्दरक्तानामित्यादि तदपि नापसक्तं तत्रिवक्त शब्दाडयालक
मिपिपत्ता । आत्मनो हि निश्चये कांतापगम्येन कृते कर्म तनिवापस्तु ध्यनश्नफपपद्यतोऽ १८

यागसंतापावदंविपयातादननित्यानित्यवितानापगमादेवानद्विघद्दएवहृदनायाते
कामवघटरूपंनित्यानित्यत्वावमापाद्यतां किं तस्य त्वरूपे सामान्यमपरामवप्रठरूपादन्यान
तोकिंतस्य रूपस्य सातात्यापलाब्धिरितिकवाणाद्रूपन्नमाघटोनित्य इति वक्त्ता वंमत्वान्नवय
दृष्टपतायतिष्ठनीयोपिपद्रूतसाक्षिकर्तृकरणविशेषणं सद्धार्थलक्षणानावनानवस्त्रद्रूपत
याकर्तृकरणरूपयानिरूपा घटः किं यातविराक्षनासुजरव्यापारानंतरं घटविलयोपलब्धेर्ह्याना
पिविरापणरूपयास्तस्ता यद्रूपयावानयानित्याघटोपयनासुजरानियातापजानविरलकपाल
मालान्यादाचीन घटविलायापलब्धिरेवायवदपिसुखदुःखादिपर्यायरूपतयानित्यत्वमात्म
नोऽभ्युपयितदपिनविष्टपो मानामादयातसुखदुःखाहीनामात्मनोन्यदान्यत्वानकवभ्यवाते

यापि केवलज्ञानिनां तदा निरनाथियदपि स्वदर्शनारूढेरनुमानम शादि परैर्विवादास्पदम
नकांतमप्यथार्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेरिति न दष्यावघं सर्वज्ञाभावानेकान्तोपगामके वक
पक्षासविपर्ययप्रसंगानुपदर्शमात्रप्रक्षासादेवकेरूपक्षासमितिः अवयवीनाराप ना
स विपर्ययमन्यथेव दिशा दर्शनीयं साध्यमपि नापपद्यते किं स्वयमानकमाद्धर्मात्
कइति नगावस्वयमानेकांतकस्यापपत्तेनातानावेकस्यापपत्तेना [illegible] त्रमा वा [illegible] कान्ता वा ना
अथैषमोक्षनकश्चेति धीयात। ननदि वादिप्रतिवादिनाविवादात्र कथमीमामकरवस्त
विषयत्वान्नपगमात्। यदपि साधनमानेकाकारार्थक्रियाकारित्वादिति स द एष वाकारव स्व
पगमप्यानेकाकारसद्कारर्यधीनतयानउपपात्तेर वद्यां यदपि परदर्शनमनुस्मरनानुमानम

नानुशलंकम्मबन्धमोन्होनुनकृतिः सकलप्राणिप्रसिद्धमानकानंस्वसमयानुगामिनिरूपयते
कदमोत्तिस्तुवसार्थिधीनाल्पान्यादधायषुवाशोकप्रमादमाध्यस्थंडानायातित्र यात्मनोनाम्नै
कांनाकलितसमस्तपदार्थपरिज्ञानामवनुसुकः कारणमुपाता। जीवाजीवातयान्याघमास्रवः
संवरस्तथा। निर्जराबंधमोक्षात्मा तत्त्वानि सप्तमप्यता स्याद्वाद लांछितानि तपरिज्ञयाः समीरि
ताः। तत्र ज्ञानादाश्रवाधार्जीवा मात्रः शब्दादिनः। तत्राचेतनास्तु खड्गः स्वपर्यायिष्मप्रोऽजीवः। तद्विपरीतः
पुनरजीवः। पुण्यपापागामापात्या मिथ्याज्ञानादिप्रत्ययः आश्रवः। आश्रवविरोधलक्षणोऽभिनवक
र्मागमद्वारसंवरणासंवरः। निर्जीर्णसंसारफलकर्मलक्षणा निर्जरा। परस्परमात्मकर्मणाः प्राव
शानुप्रवेशलक्षणः संबंधः। सर्वासननमकलकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः। एतस्याद्वादपरिक

लिताजीवादायाविशानामुक्तेः कारणं निन्नाति न्नादिस्वतावतान कश्चन सम्न नैगीदस्थाने रत्नमुक्ति
रत्नमुक्तिराप्नातीति शङ्क्योमास्तीकिंतु कनचिद्रूपेण खुक्तरत्नमुक्तिरूपापगमात् नापानकीतप्पाने को
नात्मपगमेः पर्यवसानमपर्यवसानं पिम्मीदिन फलवियोगात्तुपलब्धेः रुपलायत्तावादवमत्वाच
त्रियदत्तणः प्रत्यन्तामन्तानुगतयावत्ताकारे सारारूढमादर्शयन इति तन्यायनत्वमाविशानामसदा
नासत्तसनो। प्रत्यन्तर्हि किंसारारूढामवमकलसारारूढरूपमादर्शयदनुगतात्मकमादर्श
यतेसकलसारारूढानुगतात्मकमपरमादर्शयद्या। ननावन्नथमसराणमन्यरूपगमसारारूढस्य
स्यात्मा निराकियाद्वत्नवस्तुषःसकलसारारूढानुगमान्नावानुत्पत्तिः। यानुसमन्तिरूपगामनि द
पराहतः। सकलसारारूढानुगतैकमनुगतज्ञानाभिधानादेतुत्वतसामान्यमन्यातिरूपं १
स्यात्तां न तस्मामान्यादिष्ठविनापि सामान्यमनुगतज्ञानाभिधानापलं नान्नू सामान्यनिर्बंधनानुग
तज्ञानाभिधानसंभावानुगतज्ञानाभिधानादेतुत्वनानुगतनिमित्तस्य तत्राप्यन्यापगमान्नाय
त्वदिति तस्मान्मावसान्सामान्यलक्षणं वा तत्समवायोवातत्वनिरूपधर्मादिपरंपराधिष्ठाने मामा
न्यैवात तत्तु नास्माविचारः क्रियते तत्तुपायोगानाय आचेत्लोकव्याहतत्वव्युपदर्शनमावहति मध्य
दाष्टान्तदिप्पन एवायदप्रतिरत्यभियिस्वपररूपसदसत्त्वाकारवस्तूपदर्शनप्रवृत्तमध्यदामान्को
तमुपदर्शयतो व्यादिनदप्रावद्यमितारनरानावस्थितनियतवस्तु विषयवृत्ति हेतुनावापगव्यानान
तनस्यस्त्वेनः ज्ञानानन्तवलीति वस्तुप्रत्ययसामानाधिकरण्यप्रत्ययनिबंधनावस्तुरूपतालक्षण
त्वादनातदापमात्। जीवाजीवादायापि परमावलत्तणान्तदादेवनंतुमीशानान्यविशेषयनिविश

मानज्ञानविषयत्वेनावधारितत्वाण्णेव प्रतीयमानत्वं यथादिपक्षलक्षणालक्षितत्वं वा तत्वान्
दनिवचनमतावलम्बनात् तावान्तावशक्रसामान्यानाधिकरण्यप्रत्ययोपि निन्नत्र हत्ति
निमित्तनिर्बन्धनात् प्रदप्रकर्षे स्वपरादेशसदसत्वापदर्शितं तस्य वहद्वपवड्यादि सदपितद्
प्यायगमात्त्वपरिच्छिन्नत्वात् हित्वावस्थस्वादशसंयोगमनदानीमेवपरादेशोपिसत्त्वरूपयता
स्यपि विकल्पाणकिं स्वादृशांसा वाहांत्रिदसदपि संनामान्य रतु यदिसत्व नत्वं केकां नवातादन्न
ज्ञलांडलिरापघेत्वं अथासदपितदितत्ति वतदेवसत्वप्रतीयमानमसत्प्रतीयतापत्वं सत्वशस्त्रा
नि(?)ध्याद्यवपि विदितत्वां यदप्यावाचन्चिपथिता घटपिघटरूपस्य सुप्रजातिघाता पन्ना तविन
राशापलत्तिरनित्यत्वे इड्पस्यसा तात्यों पलाक्षस्वनित्यत्वे प्रतीयतङ्गतितदपि मानानोदको

पितृतदयात्मनयवाभिचारितायाम् नापत्त्वस्य(?) कालान्तदानावप्रसंगः प्रख्याति ज्ञानेच
णर्मगमाध्यनानुमानश्रावकमीवति ष्ठानस्य वबिगतस्यसांज्ञनमप्पलगम्यमानत्वा सा
कथदेवि ज्ञानन तावंस्य स्वाप रकालपरिकलन माकलयति न स्फुट विज्ञानापकन
कारणा तावातुं तन्नां तुहिं ड्रियैसन्निहित विषयेमवकालत्वमेव तादृता तानापिस्य वडि
नवनाव नानाविषयनिर्धिता कालम परमाविः कारातिनवनंडनयप्रथनवं किंचिदिक मा
तासातात्य नविज्ञानमवेघाउत्तीवत्तापराकों त्वापरात्वात् कोरस्व तावाकादेन निपमाने
वज्ञानद्वयं कथामकेनाविता अतः स्मरणानुनवाकारं विज्ञानद्वयमेतगृह्य तदप्यसत्य
तीयमाना पलापायागात् तु प्रत्यपिरकालपरिछिन्नामकाम वस्तिवस्तुप्रतीयमानमशक्याप

कं सर्वं वस्तु नाम पक्षत्वप्रसंगात् अस्मन्मते तु तदाकारत्वेऽपि नारकविषयत्वमपि न तावत्
स्यात् तथापि प्रत्येकमिन्द्रियादेर्न रूपविज्ञानोत्पादनसामर्थ्यविरहस्य थापित
स्मात्तिसामर्थ्यमित्युच्यमानविकल्पः सामर्थ्यं सांनिध्य एव सामर्थ्यं पृथिव्यादीनामे
कत्वात् सामर्थ्यं विसान्निध्यसत्वं [illegible] रादिजननासामर्थ्यं [illegible] स्य परामर्शोपपा
त्ताकारस्य तावन्निर्बन्धनं तदमतिदधीयः तेवामवं रूपे विज्ञानोत्पादककारकत्वाप
पत्त्या न वाह्यसन्निकर्षविरहात् सर्वकालवत्तत्त्वानाविरहाः स्युरिति तेषां ज्ञानविषयत्वे न तद
पत्तेः अनुमानपरिच्छिन्नानयकालविशिष्टवस्तुप्रतीतावसावात् इत्येतच्छिन्नमार्गान्तरपरि
च्छिन्नस्य विशेषणत्वेन गजानि [illegible] नादर्थं प्रत्यक्षितात्कालावच्छिन्नाद्वा तग न

नाद्युपात्तमेव वाह्यनार्थं तु न विपक्षेनापि धीयते कल्पनासमारोपितविपक्षतायाः न तावत्
त्वादि पुनस्तु न विपक्षतानि [illegible] वस्तुत्वं नाप्रालिकत्वात् वापपत्तेः नापि कल्पनासमारोपि
तविपक्षता नावस्तुत्वं न साधनानुमानोगानावप्रसंगात् न च कल्पनापरिकल्पितधर्म
धर्म्यादिनाबाधिन एवानुमानानुमेयता वा हेतुत्वानास विविक्तानाव प्रसंगात् नान
स्वर्धस्य सर्वसमीक्षितैः [illegible] विपक्षे गतः कल्पनामात्रस्य सर्वत्राविशेषात् एव मन्त्रालिकानाव
तिरेकानावगतिवृत्तिता चय [illegible] वापपत्तेरसाक्षात्कारणेऽपि तेः सेपधेतार्किक [illegible] कमर्दिका
सचव्यतिरेकमादर्शयितास [illegible] क्षणिकत्वावयवद्वयपरिज्ञानेऽतु किं निर्वचनं अन्वयपरिज्ञा
नविरहे च विपक्षाद्व्यावृत्तिमात्रलाह्यनारसाक्षात्कारणत्वादर्थवत्त्वादेकदलव्यतिरेकमानेन

न्वनास्त्वयमेवपक्षलक्षणं॥ अथ प्राञ्जलिकाः स्वग्राहकतावच्छेदकविषयमेव स्वरूपपक्षा
त इत्थं च व्याप्त्युपपक्षतानिवमथस्वरूपनिरूपणोत्तुपपाद्यः। किमर्थादिदं ज्ञाने न सम्ब
द्धतोरूपवर्त्मनैवावकस्य वानसम्बद्धतोरत्र व्याप्तावनस्थात्ते इत्यायामानुत्पादिता
वकस्य तस्यापन्नैकलिङ्गयनयाप्रस्तुतान्वयविषयत्वावानुपपत्तेः॥ अथ वाचकापवाद
र्शयितनातिरिक्तविषयविरुद्धत्वादशायतनविषयत्वाप्ति उद्दर्शनपरतयान्वयव्यतिरेकव्याप्ति
पत्तिरूपं तयव्यापारमिष्यतो निर्वावकस्यान्वयाप्युपपादनद्वारेण तदन्वयिलिङ्गक
पपादनोपपत्तेः स्वरूपाद्भुतविषयत्वप्रसंगात्॥ अथ सामान्यव्याप्तिविषयमेव वाचकं वि
षप्रत्यायोपपत्तेः स्वरूपाद्भुतविषयत्वं॥ अथ वावकस्यान्वलिङ्गत्वं चामेवं व्याहतिव्याप्तिविदानम

लौकिकमात्रसद्भावात्॥ अपि च तत्तत्सिद्धानि वैकुण्ठमशकेतीह पदानां तादात्म्येनावाच्यदितावद्द
तद्धितान्तत्वसिद्धिः॥ अथ नास्ति तार्किकमेवपदमभिधीयतामपरपदानामनानिष्पन्नप्रसंगात्॥
तथैव घामकार्थश्च पदानामकमनिष्ठयमपरपदविषयत्वात्॥ निजार्थविचाद्धितदृष्टिः प्रसवतन
याद्वितवादिनामद्वितमानमस्ति॥ अथ प्रमेयत्वजातिपत्वात्प्रमाणमात्रकालत्रयस्थनिरवद्या
वरूपेन स्वप्रतिपत्त्योमानमपरमप्रकृतानि वेनित्य निरवद्यत्वरूपत्रयसत्वप्रमाणा
भावात्॥ विनानप्रमाणं प्रामाण्यसिद्धत्वात्॥ अथ प्रमाणप्रमेयं विषयविभागनिरूपणमद्वि
नविषये कथमवतिष्ठतं नाद्वितादि विषयत्वेनैव तदुपपत्तेः॥ नियमिदमद्वमानन जानाना
तिनिरवद्यत्वे कथ्यव स्वारदर्शनात् सर्वथा वप्रमाणानन्तरुपगमस्सर्वस्पिसर्वस्मीदितसिद्धि

प्रसंगाच्च प्रमाणत्वावस्थस्य सर्वत्राविशेषात् अथ स्वयंप्रकाशरूपेण प्रत्यक्षेण स्वप्रतिप
त्तावपरोक्षत्वमिति स्वप्रकाशरूपतायाः श्रुतिप्रदर्शितत्वमशक्यत्वात् स्वयंदृष्टिकामं नह
त्यनुकंपदानामलंदानं हेवानन्तावहन्तादोषत्वं निरूपयाः पदलदत्रनीलः नापि तद
ज्ञाद्वैतत्व संगत्वप्रसंगात् एवमर्थवद्विपत्तदातदविकल्पोपदितचाः स्वयन्तदत्रनिषे
दवास्पादाः वस्तास्पनइति किंप्रमाणदविषयप्रमाणकल्पनयानित्यैतदत्रजिज्ञास्यान्तदवि
षयतयाञ्ज्ञातदविषयत्वप्रयोगात् यदनिस्तत्वेदियन्तत्तद्विषयत्वस्यात् किंचान्तदनिषेवमा
यत्वाणः इच्छातकार्यत्तदनाषवइति किमनाद्यास्थलदत्तननाध्यामन्यःननावदन्तदा
न्तदादात्तदप्रसज्ञान् नापितदोलदास्फुपगमप्रसंगात् न चनापराञ्ज्ञावित्तंगप्रसंगात्

मानासनइत्कापयत्ताएतादवास्मातिरतिधीयमानमात्रस्य नामनीवदुःस्वाकाराविविषयर
दनिइ नंतानादवमद्दाणिकप्यर्थक्रियापपात्तः सचमानेकांतिकीत्स्यपिवमनिदवाथा
पियचक्कवत्ताविनानातनचाहवैतरापद्दायथान्तुपणादर्पणादायालादमयात्र
कवत्ताविनस्वक्षतकाविभाशेपयुक्तदवनरस्तापद्दानालकाय नाविनायद्यावासमति
राणदयः यदिस्वहेतुजन्यवान्नपिनाविनाशहेतुमपरमपेक्षेरनुतर्हि क्षणंतरप्रति
बंधविकल्पापन्नतानकलाकापि कश्चिद्विनाशमनुनवत्तास्वादतुसामाथ्यात् इतवि न
स्वनावत्तावापगामतुलक्षणं नंतरामवविनाशमनुनावत्तुविनस्वरस्वनावत्वादवा
विनस्वरस्वनावस्यावविनाशोवकिशीनिमवनेवशक्यानिवेद्धं नचनावानिन्न

विनाशस्य प्रागभावदेर्वेन तान्पाद्यत्वं कार्यान्तरस्य कारणान्तदावान चात्। तावन्निवृत्तिवि
नाशवत्त्वापत्तेर्न च स्तेषां प्रागभावात्। विनाशस्य प्रागभावदेर्वेन तान्पाद्यत्वं कार्यान्त
रस्य कारणान्तदावान चात्। तावन्निवृत्तिविनाशवत्त्वापत्तेर्न च सं[illegible] परस्वरूपत्वं गा
नावात्। घटानन्तु इति नाव कर्तृकं यत्पादश्चा नावध्वंसेन तु इदनाव इति यत्पादशत्र संगा
त्रं चोत्पनाव स्वभावएव नाशाभ्यवनिरूप्यतापत्तेरपि नापयत्त्वे विकल्पानुपपत्तेः॥ किमेक
क्षणावस्थायिनाव स्वरूपमात्मुष्मनामतिमतमान् क्षणावस्थायि एकक्षणावस्थायिना
वस्वरूपात्प्रागभावद्वितीयक्षणे च नावात्। विकालान्तदानः कारणाभावाधारक च नापद्येत
स्वानेक क्षणावस्था नकहीकरणेतु क्षणे तेगल क्षणमात्मुष्मनाम् तीव ममौदि तमापद्येत

नव प्रथमक्षणस्य द्वितीयक्षणे एवानाव स्वायाभ्यंकितात् दपिस्वरूपविरोधनावात्। एवंच
तानीनरघटनादकर्मतान घटनापि स्तदु घटाद्यवनिश्चित द्वितीयक्षणावगमाद्धि प्रमाण
ति दस्यैतत्स्वरूपनिरूपणानितु स्वस्य प्रथमक्षणे घनिषेधे संनवात्। नावनि षेवम
पःतु नरनावानावविषयावत्तासविल क्षणावत्तासविषयानावाद् त्र एवमतु इप
यतो। तन्पादानंतरता विस्तु जरद्व्यापारान्वयव्यतिरेकाभ्याम नावावसोसान्वेता। तेरं
न्याविज्ञायतो। अथस्तु जरव्यापारस्य कपालमालोत्पादकहेतु तथाधरस्वसावेमं व
घटविनाशमपि दधीरन्। न स्वसंतानाध्वनसमरूपत्वेन तण शक्ति व्याघातानावविरूपक
पालमालोत्पादकहेतु त्वान्वेषाणं नवानाव छ्यनावडत्वो चेत्तावत्स्वरूपत्वमापद्यतानावनि

न त्वणुत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणादसिद्धत्वात्। एवं च तावात्म्यमनावायेन कृत
कोपि न विनाशमनुभवति विनाशे पलं तत्तानावात्। अपास्यादकथमप्यरूपा
त्तुपलंतइतिमथायो। वस्तुत्वत्तावपर्यंतु याणातुपपात्तेः। घाणप्रत्यक्षव्यापार प्रता
वानुभवः स तत्स्थो भवति घ्रापादर्शनियमाप्फलपद्यतो समवाय्यसमवायिकारण
तावदुनिमित्तकारणमात्रजन्यता नाय घटसंयुक्तसमवायी घटानावान् पघ समानिनय
वन तल्लसंयुक्तसमवायेसंयुक्तसमवावनप्रतिषेवेवस्वपावनसंयुक्तसमवावनव
शतानामात। सतिशात्तावनावस्थजावीं तारणस्वरूपाधीनविराधविरहेपरस्परानावकपएव
दरूनतुदिनादविरोधः। यत्रककवत्नविचनिवत्नमनावस्परूवेतरानाप रूपनदपिस

र्शानेंद्रियव्यापाराच्च शीतासस्पर्शाधिकरणं कायामप्तिमान्दृथाः। नेवं शीतादिज्ञाव्यापये
गाधीनगुणसमारोपनिबंधनव्यात्तफलाक्तशीतलावबाधस्य अपिवापवरितमधुरगुणसा
त्त्वयष्टितत्ताणाप्फपवरितएव नह्विषयाविज्ञायतामाधुर्यं हि रसनेंद्रियव्यापारवासयं न
त्वगिंद्रियव्यापारवासयेनावताप्याखाक्रमस्पर्शविछायाकार्यंज्ञाप्यापलंभादस्पर्शयंत एवपर
माणावाञ्चनुमीयंतइतिनद्वघमस्पर्शविनोज्ञाव्यात्पादकसीयोगानावत्तद्वारेनकवाता
वात्। यथाक्रमस्पर्शविछायाकार्यज्ञाव्याप्तलंभादस्पर्शवंतरवपरमाणवोऽनुमीयतंइ
तितदवघमस्पर्शविनोज्ञाव्या अथ छायाविषयंसीतादिगुणसमारोपनिबंधनं ज्ञानमितिनमा
नमप्त्वि। तदसत्कांतत्वात्। अथ वा यत्कर्मेतरणत्वं नत्वानुपपात्तरसादेननुानेवेत्वोतत्वोपप

दकृप्रमाणोपपत्तेः। विवादास्पदं शीतलस्पर्शज्ञानं त्वगितं नीरूपवस्तुविषयशीतलत्वस्पर्शज्ञा
नत्वाद्वायुविषयशीतलस्पर्शज्ञानवत्। एतेन वचलवद्रूपवदकुलालेतराकार्यं कस्यचित्स्या
मगुणक्रियाविरहेन समारोपनिबन्धनात्तावद्विषयपरिछ्ययात्तावत्संयोगाच्छपगमनिवार
रात् नः। नहि नदीवारकस्यामगुणक्रियासंतानायनानङ्सामनावतृद्रूपस्पर्शापमः। न
वर्द्धकुलालेतिघातानुलिप्तताकरकरनिकरक्रियासमारोपनिबन्धनप्रसक्तानावेगमन
प्रत्यय इति सांप्रतमस्य हष्ट तयातस्यानयनव्यापारसमारोपानावात्। क्रियावत्त्वगु
णतत्त्वयन्तृणं द्रव्यत्वसाधनानुमानद्वयमानेनैव निरस्तं यदपि द्दर्शनरज्ञात्क
क्रियावत्त्वस्वरूपनिरूपणाधीनं द्रव्यत्वं केचिदुक्तं तदप्यनुपपन्नं दर्शनरत्नमिश्वरूपा

निर्वचनात्क्वादिकार्यमात्रासमानेन कस्यचित् दृष्टरूपतामानासातान्समारोपासात्तत्साधयत्वं तत्स्वरूप
नघटादिवसिद्धपरतन्त्रं। यदपि विवादार्थविषयं विज्ञानमनालंबनमाविदितत्वं यदस्य
तदानीमनात्वादितितदप्यसंवद्धमसलोपि प्रतिज्ञासमानतयालंबनवासदात्नेवतत्वेड
विज्ञानस्य साध्यैकविषयत्वं विदस्य ह्यीयनावदवाक्याच प्रतीतिरूढयमासादृयं नीस्मृतिर
उनवोकानववत्नस्मृतिरपि तस्य चकारणज्ञस्य ज्ञानाश्रयत्वं चकारणमिद्धावेदवाक्यं
वेदवाक्यविदितवत्स्ववापितानुत्तवयपमाणमेवाङ्गपिचनत्वतो सर्वज्ञविज्ञानमनीता
नागतवस्तुविषयेमनिरालंबनमसंज्ञेयान्हग्द्वारनाविज्ञानमपि तव कश्यमपलप्यते। न
उक्तात्वादन्नाति ह्न तत्र यंतेन विप्यं नमिस्पादि। नरलमतिपरापवादाति निरसनेनि। नादे नदपि

नसमंजसः। प्रत्येकं हि पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय पुनरर्थानि तानि स्वार्थमात्र इतलिङाद
यादपुनरन्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्गुणकर्मणामेव कार्यत्वं तत एव तत्र यत्नादेवावा
यतात्मनः कथं कृतत्वमिमात्रानुगामिनः प्रत्ययाद् यथादिकार्यमपहाय कार्यमपरत्वं
मावत्तीरतालौकिकार्थविषयात्वलिङादयः कथमलौकिकमर्थमभिधास्यन्ति। यदि च
लौकिकार्थाः संतः अलौकिकमपि प्रतिपादयन्तु नहि लिङादयोऽनन्याधिकसाधयन्तु। अथ
वारम्भातमुरस्थत एव स्वर्गकार्यपराहतसाधम्यात् च यथाधिकार्यस्थलत्वेनाविसनमपरत्वीत ११
तथास्तपांले वनानर्थत्वं प्रसाध्य तथा चाहानन्त्व विदोवाचिन्या सकोस सेदवाविलिनि क्षित
कार्यवादिना लिङादयाद्युक्तं कथमाद्युष नालन्तत्वेनागोव रागीयता त्रुरनु तदिलाकपिवाचा

मावहाणानापालनमहमिः। नव विद्युश्यकारिणा ताबाधेन केनचिदाकेनक्रियमाणमान्त्र
कायकार्यस्तदासि दुर्मीशाला नाधिकारणात्तदाधीनकार्यत्वदसत्त्वं सामग्रीत्तदाधीनात्वेने
वकार्यत्वादापलाद्या। ज्ञायतावहुसजंपंडु पादशधियाहणिकत्वमसिद्धौ स्वत्वम, वादिनदत्तु
पपन्नंविपलच्या हत्ति पतीतरतावानुयक्रमयोगमपघरदि नेतहसध्यथा वाक्तविषाणो। क्र
मयोगपद्य वरदित्तैवाद्दणिकमिति साधकमव्हणिका क्रमयोगपद्य व्याहत्यवानसत्त्व
घ्यावत्ति प्रतिपत्तिं कारिष्णनइति नवाच्यम ह्रणिकप्रतिपत्तिमंतारणान छ्याहत्ति प्रतीतिरतावा
द्देवनयाजनीयमानपिपिमावपिमावस्तत्वातननवलीति पिशावाच्चेनछ्याहत्तिवदहणिका
सत्वछ्याहत्तिरूपपत्स्यतइतिशकां शीकितुं सत्वस्याहणिकसमर्थप्रतिषेधलपनयाहणिक

प्रतिपत्तिमेतावता स्फटिकास्य च याहत्विप्रनीतरक्तावादृवानादान्यप्रतिषेधस्तु स्वेनःपि
शात्वान रवनीति समाप्यापित तावच्छापिशाचस्य नाद्यता। अस्य नीलादे रक्तस्य च स्फटिकम
न्हाति कं वा किं विदिष्यता। तर्वनील स्फाणा वापरनील स्फुणोदात्वादेन प्रतीयमानाः स्फटि
कः स एव तमादेन प्रतीयमानः स्फटिको निषीयतां एवं च नीनादिगाचरे च कसायोग पंघवा
ह स्य धीन सेतां तावद्प्रतीतिः यदि तु न रूपलब्धस्य स्व वीमव नील मिदानीमत्तीयतान दीदा ११
नी तावि नीमयीकि यी नदा नामवक्त यन्नित त्वाल ताविनीत दानीमवक्रमक रेण कारणा
तावात्क स्याकारकाकारकः तावविरोधा यान्तवस्त्वीमवसकलक्रियानिर्माणानेपुणानि
दानी नीम यीक्रियाविरादुनस्यास्य च प्रसंगादिनि न दध्यतु पपन्नेविकल्पाणु पपन्नः किमव १२

धर्म्मः। यदि विद्याया असादः स कथं हि न प्रतिपत्तिरूपायाः क्रियाहेतुस्तावन्मा प्रद्यत। अथ त
स्य हेतोर्धर्मान्तरं विधीयते तर्हि विद्या सा हेतुः स्यात् वस्तु सद्भावाभ्युपगमादद्वैतक्षा
नि। कस्य पुनरियमविद्या किं ब्रह्मणो जीवात्मनां वा। यदि ब्रह्मणः सा किं नाना नित्या च अनित्या
नित्या नित्या वा। यदि नित्या साधिन्यान्यनित्या वा। नित्यत्वे स्यात् सैव द्वयवस्थितत्वात् विद्याविनि
र्मुक्ता विच्छिन्नत्वं मुक्तरेतावत् प्रसंगः। अनित्या चेदस्याः कारणं वक्तव्यं। अपि च एतदनिय
मात् ब्रह्मविनाश्याविभक्तिकं च नियम्यमानत्वात् तिरिक्त नियामकाभ्युपगमाद् द्वैतप्रसंगो
त्। अथ याचिताः सापि नित्या अनित्या वा नित्या चेत् मुक्ताभावः। अनित्यत्वे तु ब्रह्मानित्यता-
पद्येत। अथ जीवानां तदा सान्नां नादि सर्वाभिहितानां च यादोषाः प्रसक्तेतदेकरूपाभ्युपगमात्। अ

यज्जीवात्मनो। तत्पित्रलालोकिना स्वविनाशिनाभिज्ञावा। त्वदेवादिनत्यनिरापयेन। आत्म
दर्शनप्रवनसमर्थतिकुतो। अविद्यात। तदात्मद्रपादेरपत्यादाप्तत्पग। विराधदप्प
त्मिन्न्कदात्मदात्मदयारसंतवा। अथ व्रहुतो। त्वदमविघमोयात्मत्वदमनि दर्शा या
निरमविद्याः त्वदामवृत्तिविधानतु वाचयंतदात्मदात्वानि वक्तु नशक्यते। त्वदप्रतिपाद
कप्रमाणाप्रतिपादनात्तदस्यप्रतीतेर्निर्वचनात्। आत्मद्रप्रतिपादकप्रमाणाप्रतिपादे
वात्मदवात्मदावसायत्वेदनिर्वचनात्। किं वयात्स्यामि यैर्निर्वक्तुमशक्यतावात्मा च
न्यौव्यतिरिक्तावमन्तव्यतावानवा। इत्यविवेकव्यात्मसरणेऽपि तत्त्वानिरापद्यतो। द्वितीयकल्पेऽनुव
र्तीनवात्महात्मदाच्चामिति द्विवचनेनापपाद्यताः। किं वात्रात्मविधानात्मदसिद्धेर्। तदानिश्च्मनैव

किंवस्वप्रमाणमप्रमाणं वायदि प्रमाणं। अद्वैतहानिः। अथाप्रमाणं। तेनोक्तमद्वैतमवधार्य
ता। अपि चात्मदात्मद्रपद्वयोर्न दं प्रतिपद्यसे। नो वा। यदि प्रतिपद्यसे। तदसमागमः। अथन प्र
तिपद्यसे। तर्हि परपक्षप्रतिषेधः। देवस्वपक्षप्रतिप्रतिषेधसिद्धिः स्वपक्षपरपक्षातावतः प्रस
क्ता। स्वपक्षपरपक्षहानादवशिष्टपराजयावपि नस्यातां। किंवा तत्कावेसाध्यं कस्य प्रत्युक्तौ
सावपि प्रत्यरतु। संसारवासे सारभुजः। एकश्चवत्सुखिताद्दुःखिताद्वा सार्वविद्युखिता। दुःखि
ता वा ज्ञायेरन्। न च शरीरात्मतो नेह द्वरितिशक्यं वक्तुमनुसंधानप्रसंगादित्यलमतिप्र
परम्परापरिश्रमये सारसंख्यादद्वैतमतेन। इति श्री सामधजच्छा। इदानीं नयनवा
पारावयश्यनिरकात्मदधिनी वदनलगवलतमान्स्पामजामलदल्यावल्लाववल्लपछायावल

तीति सकलङ्कनीनात्रनीतिरूढयमासादयतीदृशतानावयमत्राव मालंबनतस्योत्कर्षरूपगुणप-
क्रियाक्षरचारचाञ्चुपपत्तेः । अथ यावारकद्रव्यगोचरगुणक्रियाणामनावसमारोपनियत्वेना
प्रतीतिरुत्करूपापपश्यतानिर्बवद्दलववलादवक्कलाद्रावारकस्थमद्दलत्नावच्छिन्ना
मगुणक्रियाविरहेतत्समारोपनिवन्धनात्वविषयप्रत्ययानाव घसंगात्वानचसेरि-
प्रतीतिरित्थमुनयाकोटिपरमर्शविरहान् । किमानिर्दिशा च नापि विपर्ययस्यादृशौत्तराद्वित्र-
त्रिसंयादित्वानात्पद्यमानत्वात्त्वावाध्यमानप्रत्ययप्रामाण्यपविरहे च दृशादंत्समकत्तप्रत्यय-
प्रामाण्यसंकथा । तस्माद्भावस्वचनावावगादिविज्ञानापलंवाज्ञावरूपपदार्थालिंबनत्वंविज्ञा-
यते । उक्तं वा त्तरास्तन्नत्रहीपादिमद्दलाचलाचलादे द्रागुवर्त्तिनीछायानवस्तुत्वं विनाश्य

घटतमसमयसंविदत्राधीनात्वनातच्छोत्स्यानिधयानिधायकत्वोपपत्तेः । अतएवायंप्रतीष-
वस्तुरवतप्रत्ययस्त्रामात्विधानात्तस्मादद्यो नावधतीतेः नीलनत्रापतितासापि नयन
नीलिमसमारोपनिवन्धनात्तु नीलिमसमारोपनिबंधनावारवत्रानेवनियम्यात्तासमा-
रोपानावेतुविभ्रमानावशाच्च नादवनियम्पन इत्यपरम्पताछायात्मज्ञानावसिद्धिन्त्री-
रसामधृष्टाविरचितद्राप्मेयसारसंग्रहाच्छायासिद्धिः ॥ अनाकूलोकारविचारहेतुरंतरं
तमाश्रित्य तत्त्वं निर्वीरक्षः निवार्यतेषांतयसंकुलाधियेशवोधनीयाः शितहेतुवात्तुकि
इहहि समस्तप्रमेयोत्माविमन्नमिवप्रमाणप्रमेयरत्नाकरदपरिकलनस्तत्वेप्रातिगणमा-
त्मानं चपरिकलिततविभ्रदित्रनागमनवरतयावहेतवादिहेदमद्धरयंतः शालिकात्वकवि

स्मानमात्रहेतुतायां सत्त्वक्षणिकत्वेतिवद्धाद देशायतनानीनिश्चयार्थक्रियाकारित्वलक्षण
म वह्निसत्त्वंद्धाद देशायतनविषयत्वतम वतिष्ठते न च क्रमयौगपद्याभ्यामक्षणिकाद्या
वर्त्तमानं क्षणिकत्व्य वतिष्ठते न च क्रमाक्रमरूपप्रकारान्तरसंभवः करं विलक्षणाकारप्रतीतिवि
रहात् परस्परविरोधास्तु एकतरप्रतिषेधपरविधिनान्तरीयकत्वात् तत्र क्रियाक्रोडीकृ
तातिकालातदाक्रमातं क्रोडीकृत एव कालान्तरयोग्यपद्यमक्रियायां एवं च क्रमयो
गपद्ये एकानेककालस्वरूपतया परस्परविरोधिनी कथामकीलनीनेति सर्वतः स्त्रनः क्रमाक्र
मप्रकारनीयप्रकारविरहात्परित्यक्त करेविवरूपक्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वेप
रिशिष्यमाणत्वमव्याप्यास क्षणिकस्यान्यापद्यते । समर्थासमर्थविकल्पानुपपत्तेः । ननाव

न्नाव परकल्पनानुपपत्तिश्च अक्षणिकस्य वन्ताव क्षणात्ताद्रोपगम्यमपि विरस्तत्वावगाहि
प्रत्यक्षपराहतानक्षण संगमात्र नाम्नघटातान वाच्य वह्नितस सदृशनीलाहि क्षणोत्पाद च
वक्षनापादकसोवहनाधीनविरसत्त्वप्रतिनास त्रम क्षणिकत्वमिदावस्थात्रानविन पर
स्पराप्रहत्यात्तया भावप्रसंगात् न च सदृशनिरंतरक्षणोत्पादादबीजस्य बीजाद्भूतश्च
नुपलक्ष्य न आदिप्रसंगी बीज स्वावयवसमुद्भूतांकुरपत्रादिपरंपरयाभीजमपरस्तुप
ह्यालाशादर्श्यवत्कुर्विद्धरस्य ह्रबीज नबीज अन्यबीजवाकलमस्त्रे वंशितागत बीजव
हितिस्वथ कथमन्यसन्निधिमन्यः कार्यं कुर्यात्सर्वावि वास हं कुयद्वि च्चाविशेषात् निबं
धवस्तुस्वभावच्छनियमहेतुच्चानान्वस्तुस्वभावाप्य वेन नवं नउपालेप नी ध्यावयंउयथा

दृष्टमर्थमावच्छाणानापालं नमहीमः। नच जवत्वादपि नियतादृष्टेनोनियतकार्यन्निमीलं
वस्तुस्वभावादपरं हि श्रमीन्द्रमाहो अन्यथ परस्परसहकारितावनिरापत्ता बीजादयः प्रत्ये
कामेदसमर्थानि वेकुर्वलानोपरिकल्पितं हि मोवीजाचापापलापप्रसंगात् तुद्व सेकाप
लापप्रसंगात् अन्यथ परस्पराधीपत्योपत्तिनमयविाः प्रत्येकमेयो कुरनि मर्णानिपुलानेक
स्यापि विरहान्निर्मीरन्ततरसात्रयोविशाषाधनविरहप रस्पराधिपाद्यापन्तिन मर्यादे त्वा
ज्ञावातनव परस्परशक्तिसमारोपणाधीनापत्तिमर्यादत्वसंनवः। त्वपत्नेति नोशक्ति
समारोपणासंभवात् तुन्यरूपाणि न शक्तरूत्यादानत्वोत्पन्नोत्पादनत्वमासाघतान्यथ पर
स्परशक्तिसमारोपविरहेपि कार्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामानकस्मादेवकारणाऽपजायस

नवगानः। सादित्यदिशोतरसमवायलक्षणावान संयोगलक्षणानापरेरिष्यानानसमवायल
क्षणास्त्वन्यसमवायिनान्यत्वासमवायकात्तानादिसंयोगलक्षणोपरस्परान्यथ च प्रसंगात्।
सतिद्विद्रव्यव्चेसंयोगलक्षणप्राप्तिः स आंवसंयोगलक्षणप्राप्ति द्रव्यच नित्यकान्त प्रतिपत्ति
विवराघतिपात्त रूनयानावप्रसंगाच्च नः प्रमाणविरहान्नद्व्यवछायति अपरत्तु वस्तु विचार
रात्रुयां विमानिनावेशिविकेकादेशीया सुगुणत्वमेव नमसः प्रतिपन्नाः। तदुक्तं नवतामाम
नावस्थतमस्त्वं हरूसं मतं ज्ञाया याः कार्त्तामित्यवेष्टु राजेन्द्र गुणकातरिति परतश्च करत्वन्ता
न्हपादमतसंलक्षितत्व लक्षणाविव लक्षणास्त्रमोपि नाडाकृष्या तावद्रूपासवमन्त्यमानानम्। हां तद्वा
याविषयकात्स्यादित्वमानदप्रतिनासिचात्तःस्यामसुगुणावन्तासवक्सकलत्रुगुणावत्तासन्न

संगाद्युगपत्स्वरूपज्ञानप्रत्यक्षोपपत्तेः नवान्तावत्तावद्धर्म्मसमारोपासंभवायेनच्छ
विछायाविषयकत्वमप्यवच्छेदकाभावः प्रामाण्यग्रहादृते वधर्म्मस्याप्तावपि संगच्छत इदं
उपग्रमेयनिर्वाहकोशलमायुष्मतामयनत्तावद्धर्म्ममिन्तावद्वस्तुतत्त्वमुपपत्तावपि समारोपि
तेन चति पद्यान्तर्भ्यायान्तावज्ञा वधर्म्मसमारोपनिमित्तान्तावन्निवंधनेविच्छमातावमजि
दर्शीयः। नेवमस्तधारणधर्म्मविषयतावच्छेदकावच्छेदकत्वाच्चानादृत्वेस्तादृशारणधर्म्म
विषयतावः समारोपनिवंधनेत्युपगोचरत्वं स्यादेव। अथ प्रतियोगिस्मरणाद्यजवाप्यतर
तावाक्यमिहतामोरूपानावसेविशिष्टस्फाव एव घटाद्यतावसेविशेषोऽनिवंताऽडाद्या
तावस्यतमःशङ्कातिप्रयच्छानु। नत्वपर्यायशङ्कान्तोस्वानिवृत्यातिप्रसमतमथ्यंत्येति १२

वत्। अथ विद्युत्पनन्नाविनस्वालनमालफलसातादिकार्यस्यस्पर्शवत्समवाय्यादिकारणाधीन
त्वमनोहतुरहस्तद्विरचनिवंर्वर्णंछायाद्यंतेनापपद्यता। नेवमस्पर्शवछायाकार्यद्रव्याप
लंनादस्पर्शतामवपरमाणूनां तद्धारंचकत्वोपपत्तेः। कार्याद्भिमयाद्विपरमाणुत्वाय याक
र्यमित्तुमीयंता। कार्यंचतालनमालफलादिस्पर्शवदुपलब्धमानेस्पर्शयितएवपरमाणूनन्तु
मापयतांस्पर्शद्वि। नेतुछायाकार्यद्रव्यमानासमानेतद्रूपामवपरमाणूनादर्शविष्पेताःन
द्विपार्श्वेवादिपरमाणुसद्भावेपिगतिमन्यामीन्हामत्हेयचावद्द्रव्यस्याभालोत्पादिज्ञानद
र्शनाछायाद्रव्यमस्त्येवाविदितंनवधे विज्ञानमाचस्थवस्तुयवस्थापानसामथ्यादर्शनान्न
सर्वलोकादिसंवाद्विनापिद्वितादावशरीरमितिप्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यप्रामाण्यमानासत्तो

श्यतः शरीरत्वादावत्यासिनाऽनुमानज्ञानस्य प्रकृतप्रत्यक्षज्ञानत्वावच्छेदकत्वमिति विवादवि
षयप्रत्यक्षज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमानज्ञानस्य कल्प्यते। अनन्यथासिद्धत्वं चान्यथासिद्धस्यवा
च्यकमिष्यते। तथा च विवादास्पदीभूतेऽस्मिन्नज्ञाने चानमस्पर्शविषयस्यामज्ञानत्वात् यज्ञा
नमेवं विवेचनं सर्वज्ञातेयत्यास्यामव्यामविज्ञानेऽनयात्वंदेतस्मात्त्वयाऽपाततः सर्वदात्रमका
रणापत्तिपाताद्विद्वत्सर्वदात्रमहतियाकेचिद्वदन्ति तन्न परादृतत्वमेवमनन्तप्रत्यायापि तज्ज्ञा अस्या
वस्थानिरंतरात्पारात्परिच्छिन्नज्ञानवरतत्त्वरूपस्य रूपान्तरनाशानस्य प्रत्यक्षविशेषयित्वं ने
पद्यमानत्वात्तु मानान्तरत्वेन निस्पर्शविनावृत्तिरतावात्तामवग्रहस्तु तवस्तुगता चरस्पर्शमी
त्वाम् त्वायनतदो समवायनिर्वचनात्स्पर्शनित्वमति च यच्छायामधुरसीतालत्वादिमा

वत्तवितर्थो विद्यमानेऽपि दहनदहनो नारूदानत्वप्रमादहनित्य च मापद्येत। अपिच
तन्नाया यावत्सरणस्तुरःसरतः सात्वेऽपि नाविचिन्त्यसादतो विद्यमानेऽपि न विनाऽसम्भवतोऽवस्तु
विशेषात् तु नाऽपि रूपादीनामन्यतमवस्त्वाराशिनिश्चयेशकयातवत्क्रमान्वयात्तदाधीनकार्य
तरूपादिविशेषवत्त्वात् इति चेत् आद्यपरिणामात् तदेव प्रतिपद्यमानाः कथमतिशयपरिमाणित्वं प्र
तिपाद्यमानं तत्र सर्वपरिमाणपरिच्छिन्नविरुद्धपरिणामपरमासद्यात। दृश्यमानत्वात् परिमाणस्व
रूपात् शरीरविषयमधिकं परिमाणमतः परिमाणान्तरान्यथात्व प्रपद्येत परिमाणितानापि
दृष्टस्यात्वं मन्यामहे नावत्तस्माद्धि विपरीतार्थापि स्थापकं प्रत्यक्षादिप्रमाणसंनत्वात् पनका
लान्यथापादितस्तामम्यमापद्येतानापि साध्यविपरीतधर्मिणि दर्शनात् दृश्यमानाधिकरणत्वावसंप

ध्येन। निरवद्यादवद्यात्मलक्षणहस्त्योलोपपात्त अनहंस्वांतामिद्धनामप्यस्तत्वता। विपक्षमम
न्नासंतत्वाद्यनन्यस्वच्छनिस्तारतामासादयात। विशेषापलब्धेः अप्यागाद्धनप्रकरणसमा। घ
यप्रश्नश्चहामिवघटपटस्तकटकरादीनामना कलितानंदमाकलितस्वरूपमीत्रैवघहूनानु
मानवावक्रमिष्यतो नच बाह्यमात्मानं अद्वैविषयव्यापारविरक्तनयाक्षमात्मनामास्मावनानु
मानवाक्यमिदं करिष्यातव्रतिरिंद्रियव्यापारविरक्तपिमानाव्यापारविषयनयांगस्थप्रतीतः
नचप्रत्यक्षं वात्यमान्वैतरैवावस्तुस्वरूपनिरूपलीनकैवमाहर्शयातो नहि किंमिकतोन
दर्दशयित्वन कातावाञ्चित्तु वनन व नत्वाविनानावनिछरांवा तुानमावादक स्मादकस्प
यादमावदयातपरस्पराद्विमावाधीनतयाधायारपिलदप्रतिनासाेवाव प्रसंगात्। याबद २

नाप्रहात्तः कारणमापद्यातनत्रिभुवनपालराज्ञा। भुज्ञावाानेवमतिमतफलोपायपरिज्ञाना
त्तावपि कस्यचिदाचार्याधीनघञ्जत्तरांतवासिनः प्रहात्तेरुक्तचात्। त्रिभुवनगुरारराज्ञानु
ज्ञानकार्यविनिफलोपायपरिज्ञानविरादपि प्रवृत्तिरपपद्यतातेस्मादाज्ञानुज्ञारूप
मेवनियागापरनाम्नानं विधिमानि छामहानन्तु वक्तिरनविद्यातनक्रानाचमयव्यापार
रूपनियोगस्येतावन्ना। नियमस्त्वविसमावावदकधमाणोदवव रूविशिष्टसिद्धः। योगनि
मिंतनप्यहत्तं स्वकार्यनिर्मालनिष्ठलमपिस्वज्ञानारमपेक्षतानवामींद्रियविषयविज्ञा
नाधारमंतारणविज्ञाना। ९ स्वर्गस्य घटतो च यथा द्रव्यकरणत्वनपाग शक्तिरवकल्पता। यथा
पाककरणत्वनानीकाष्ठानोज्जलमवीनरव्यापारः। तद्वत्कालव्यधम्मानिश्चामनफलो

यागनकुर्वतो ।ऽन्तरीयकरूपेण क्रियातः पूर्वमेव तत्पाककरणस्य नानिकोऽपवग
तान्यथा फलात् न विना कुर्वन्तीति न क्रिया फलेनाज्ञायमानविपाकनस्य नेतरं । का
ष्ठानां करणत्वे च यस्याप्युक्तेन त्रह्रीयाता स्वर्गादिफलमप्येवमपूर्वानन्तरं न पनुर्यादेवा
जन्मनि यागकरणत्वं न द्वापायतातदप्यलीकमनाश्रितानपूर्वसिशावावदकप्रमाणानुप
पत्तेः । विपर्यायापपात्तयायागाद् दुःखाकुफलनिष्पत्तेरपूर्वं कचिदाश्रितं चरमत्वस
ति कार्यत्वाघटयतीयदि यावत् वैकरणशक्तिरिष्यते नहि करणेन विराकशक्तार्थाश्रय
विरहाद्विरहः प्रसाधनान्तशक्तिमदिरदेशक्तिरवनिष्ठते । तस्माच्चापूर्वं करणाश्रय
विभ्रमदिति । नाप्याश्रयोपरमस्यैश कर्मशक्तिर्नुमानेदादिनत्कनमवायविरहात् । पक्षमत्वा

व्यथा कृतविप्रणाशान्कृताभ्यागमादोषप्रसंगात् । एकान्तानुत्तरवानावदवधीमत्त्वान्निवनियतत्व
स्य विषयाः प्रवर्त्तेरन् ज्ञानकान्तपादकृतनरान्तयदोषापनिपातात् निवारःप्रसक्तत्वेति
का निर्ग्रथादत्याद्दोषान्परिहृत्य ज्ञानात्यदपिकूटस्थेलीयादित दप्यत्र पपन्नं स्वजिद्यस्य
कर्तृत्वस्य वर्णस्य जातियोगिनाविनाशेपि जानरविनाशाद्यस्य नारप्रत्यभिज्ञायमानत्वात्
प्रत्यंतरस्य उक्तत्वजातियाभिगिनात्पादात्र दर्शिनः शोकः स्तु ऊटत्वजातियोगिनस्य तस्योन्ना
दांत दर्शिनाः प्रमादः । स्तुवर्णत्वं जाने स्तु स्वपरयारपि न्द्रयोर्नावात्र दर्शिनामाद्यवोन्न
वानापाम्प निरूपणापि निश्चानिर्थं त्वाम कनिष्ठस्तुपपद्यते कराकारापगमेस्तु ऊटाकारो
त्पत्तेः । न दाकारानपगमे तदाकारोत्पत्तौ यक दर्शिनः शोकवत्प्रमादमाद्यस्य प्रसंगः ।

३२४

दाडीवादिवस्तुस्वरूपनिरूपणं तु प्रदातेव कृतमितिनास्माभिः क्रियते। यदपिनवस्तुकिरस्तु लिङ्ग
ज्ञानीत्याद्याशंक्यपरिहृतं तदपिनस्तुपरिहारमनकं नवाधकोपपत्त्यावकीर्तापपादकप्रमा
णाप्रपाला।। विवादास्पदमर्कातत्रमेयचाद्यत्रामयतस्य द्विमकानेयथानियच्छमानस्वाद्रेश
तच्चैनथावर्दतस्मात्त्राद्यतिविज्ञरत्नयान्नातिनच्यता।। श्रीसामघजविरचितप्रामयसारसंग्र
हेच्चानकानन्तंगा।। इह हि निराकारविज्ञानाविधमर्थमावि संवःसत्तामात्रतयैकसामग्रीमान
तयाविज्ञानादिनफलाक्षरतयावाविपश्चितोवाच्यज्ञातानतावस्तुत्रामात्रतयावकूमतसमर्थानि
स्यसर्वविषयसमानतयासर्वसर्वसर्वज्ञताप्रज्ञरसतारतांतानागतयार्विषयतावरगतात्
ज्ञानापिकारणतया। अतीतानागतयारकारणायारपिविषयतावापत्तश्चर्थ्य इत्यादिविज्ञान